

Levensbeschouwing

ter sprake

in

Supervisie

**Gereformeerde
Hogeschool**

Als je gelooft in je werk!

Afstudeeronderzoek van
Mirjam Salverda-Hoekert
Arne Heldoorn
Jan ten Klooster
Carien Mulder-de Koning Gans

Inhoudsopgave

1. Onderzoeksplan	3
1.1. Voorwoord	3
1.2. Samenvatting	4
1.3. Aanleiding van het onderzoek	5
1.3.1. Typering instelling	5
1.3.2. Aanduiding knelpunt.....	6
1.3.3. Voorlopige vraagstelling	6
1.4. Theoretische inleiding.....	7
1.4.1. Inleiding.....	7
1.4.2. Levensbeschouwing en spiritualiteit.....	7
1.4.3. Hoe ga je als professional om met levensvragen van cliënten?	9
1.4.4. Supervisie als instrument.....	10
1.4.5. Supervisie binnen de GH.....	11
1.4.6. Levensbeschouwing en spiritualiteit in supervisie.....	12
1.5. Probleemomschrijving	15
1.5.1. Probleemomschrijving en doelstelling.....	15
1.5.2. Centrale vraagstelling	15
1.5.3. Voorlopige deelvragen.....	15
1.6. Begripsafbakening.....	16
2. Methode.....	17
2.1. Algemene opzet	17
2.2. Kwalitatief onderzoek.....	17
2.2.1. Methodische verantwoording ontwerp kwalitatieve deel.....	18
2.2.2. Methodische verantwoording uitvoering kwalitatieve deel.....	19
2.3. Kwantitatief onderzoek.....	20
2.3.1. Methodische verantwoording ontwerp kwantitatieve deel	20
2.3.2. Methodische verantwoording uitvoering kwantitatieve deel	21
3. Resultaten	23
3.1. Resultaatanalyse	23
3.1.1. In welke mate	23
3.1.2. Op welke wijze	31
3.1.2.1. 'Op welke wijze ...' kwantitatief (onderzoek onder supervisanten).....	31
3.1.2.2. 'Op welke wijze ...' kwalitatief (onderzoek onder supervisors)	33
3.1.3. Draagt het bij	38
4. Conclusies, aanbevelingen en discussie	42
4.1. Inleiding	42
4.2. Conclusies	42
4.2.1. De mate waarin	42
4.2.2. De wijze waarop	43
4.2.3. Draagt het bij	45
4.2.4. Conclusie en antwoord op de hoofdvraag.....	45
4.3. Aanbevelingen.....	46
4.4. Discussie	47
5. Literatuur	49

1. Onderzoeksplan

1.1. Voorwoord

“Het contact hebben met jezelf, je eigen positie en de bronnen waardoor je geïnspireerd wordt, bepaalt in grote mate je beroepsmatig functioneren en de vreugde in het werk.”(Körver en Regouin, 2007)

Wij zijn Mirjam Salverda, Arne Heldoorn, Jan ten Klooster en Carien Mulder, vierdejaarsstudenten aan de Gereformeerde Hogeschool te Zwolle (vanaf nu aangeduid als GH). Wij doen ons onderzoek in opdracht van het lectoraat Zorg & Spiritualiteit dat verbonden is aan de GH.

Het lectoraat wil bijdragen aan de competentieontwikkeling van zorgverleners (in opleiding) bij het verlenen van spirituele zorg. Ook wil zij professionalisering van de docenten bevorderen met betrekking tot hun rol in leerprocessen rond spirituele zorg.

Hun vraag aan ons is of wij hieraan bij willen dragen door onderzoek te doen bij studenten en supervisors naar de mate waarin en de wijze waarop supervisie aan de GH bijdraagt aan de ontwikkeling van een professionele beroepshouding met betrekking tot het omgaan met de levensbeschouwing van cliënten.

Deze vraag sprak ons aan. Wij willen dit graag onderzoeken omdat de professional in zijn beroepspraktijk te maken krijgt met levensbeschouwelijke vraagstukken die niet parallel lopen met de eigen opvattingen aangaande dit onderwerp. De student dient in onze opvattingen tijdens de opleiding te leren om los van eigen religieuze, levensbeschouwelijke opvattingen zich ten dienste te kunnen stellen aan de cliënt door methodisch en professioneel met verschillen te kunnen omgaan.

We hopen naar aanleiding van dit onderzoek aanbevelingen te kunnen doen om zo een bijdrage te leveren aan de kwaliteit van onderwijs geboden op de GH.

1.2. Samenvatting

Dit onderzoek is gedaan in opdracht van het lectoraat Zorg & Spiritualiteit, verbonden aan de Gereformeerde Hogeschool te Zwolle. Het lectoraat wilde graag meer te weten komen over de mate waarin en de wijze waarop supervisie bijdraagt, c.q. zou kunnen bijdragen aan de competentieontwikkeling van zorgverleners in opleiding bij het verlenen van spirituele zorg.

Onderzoeksvraag

In welke mate en op welke wijze draagt supervisie op de GH bij aan de ontwikkeling van een professionele beroepshouding met betrekking tot het omgaan met de levensbeschouwing van cliënten?

Opzet onderzoek

Het onderzoek is hoofdzakelijk kwalitatief van aard. Er zijn interviews gehouden met de twaalf supervisoren die supervisie geven aan de derdejaars social work studenten. Zij zijn bevraagd op de mate en de wijze waarop de levensbeschouwing van de cliënt aan de orde komt binnen supervisie en welke factoren daarop van invloed zijn. Tevens is hen gevraagd of zij tijdens het supervisietraject groei zien bij de supervisant op dit gebied.

Daarnaast is er een vragenlijst uitgezet onder de derdejaars social work studenten die supervisie volgen. In deze vragenlijst konden zij aangeven in welke mate en op welke wijze levensbeschouwing van de cliënt aan de orde komt en of het heeft bijgedragen aan hun professionele ontwikkeling op dit gebied.

Resultaten en conclusie

Het onderzoek wijst uit dat het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt weinig expliciet aan de orde komt. Supervisoren geven aan dat het impliciet meer aan de orde komt, maar uit de vragenlijst onder de supervisanten lijkt dit niet als zodanig herkend te worden. Het instrument supervisie binnen de GH lijkt in eerste instantie bij te dragen door bij de supervisant een leerproces op gang te brengen in het herkennen van zijn eigen levensbeschouwing. Dit proces is voorwaarde om van daaruit professioneel om te kunnen gaan met de levensbeschouwelijke vragen van de cliënt, ook al heeft die cliënt een heel andere levensovertuiging dan de supervisant. Daarbij zijn de socialisatie van de supervisant, de identiteit van de stageplek en de stijl van de supervisor van grote invloed op het wel of niet aan de orde komen van deze thematiek.

1.3. Aanleiding van het onderzoek

In het schooljaar 2009-2010 is er door een groep studenten van de GH een onderzoek gedaan in opdracht van het lectoraat Zorg & Spiritualiteit. Dat onderzoek was gericht op de religieuze ontwikkeling van vierdejaarsstudenten Social Work en een eventuele relatie daarmee tot professioneel handelen m.b.t. levensbeschouwelijke vragen van cliënten. Het onderzoek bestond uit een kwalitatief en een kwantitatief deel. De religieuze ontwikkeling van de student en het professioneel/ methodisch handelen van de student zijn apart onderzocht door middel van interviews. Hoe de opleiding bijdraagt aan de ontwikkeling van professioneel handelen is onderzocht aan de hand van een enquête. Om de geloofsontwikkeling van de student in kaart te brengen is gebruik gemaakt van de theorie van Fowler (1981).

De stadia van geloofsontwikkeling en de mate waarin de student in staat bleek al dan niet professioneel/ methodisch te handelen bij levensbeschouwelijke vragen van de cliënt zijn met elkaar vergeleken.

Volgens de criteria die in dat onderzoek gehanteerd zijn bleek dat ongeveer de helft van de ondervraagde studenten in staat was professioneel en methodisch te handelen n.a.v. aan hen voorgelegde casussen. Er bleek geen duidelijk causaal verband te bestaan tussen het professioneel methodisch handelen en de religieuze ontwikkeling van de student.

Wel kwam uit de enquête naar voren dat vormende modules, waaronder supervisie, helpend waren geweest om een professionele houding op dit gebied te ontwikkelen.

Dit onderzoek en de conclusies die daaruit voortkwamen waren voor het lectoraat aanleiding om meer te weten te willen komen over de mate waarin en de wijze waarop supervisie een bijdrage levert aan deze competentie.

1.3.1. Typering instelling

Het lectoraat Zorg & Spiritualiteit, verbonden aan de GH, doet onderzoek naar de betekenis van geloof en levensbeschouwing in de zorgrelatie tussen patiënten en zorgverleners en in de relatie tussen zorgverleners onderling.

Het lectoraat vindt dat een kernwaarde van goede zorg is dat deze is afgestemd op de individuele behoefte en de persoonlijke eigenheid van de patiënt. Aansluiting bij de persoonlijke drijfveren en het persoonlijke levensverhaal van de patiënt staat hierbij centraal. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen een religieuze danwel niet religieuze gedrevenheid. Het uitgangspunt is dat ieder mens bewust of onbewust spiritueel is en dat dit onder andere invloed heeft op de wijze waarop zorgvragers omgaan met hun problemen. Ook zorgverleners hebben persoonlijke drijfveren en ervaringen die hun beroepsmatig handelen beïnvloeden.

De vraag die het lectoraat zich stelt is hoe zorgverleners in de welzijns- en gezondheidszorg van vandaag kunnen aansluiten bij de persoonlijke behoeften en drijfveren van de zorgvrager en bij hun eigen drijfveren zodat zij beiden als persoon tot hun bestemming kunnen komen.

Het lectoraat is werkzaam binnen het domein van de multidisciplinaire gezondheidszorg en richt zich op de invloed van spiritualiteit op zorgprocessen in zorginstellingen in de algemene gezondheidszorg, de geestelijke gezondheidszorg en de maatschappelijke gezondheidszorg.

Met het lectoraat Zorg & Spiritualiteit levert de Gereformeerde Hogeschool vanuit haar missie een bijdrage aan de kwaliteit van de gezondheidszorg en het gezondheidszorgonderwijs. Hierbij staan het werken vanuit een integrale mensbenadering en zingevingaspecten centraal. Vanuit deze missie wil

het lectoraat zich richten op de invloed van spiritualiteit in de zorg in de brede zin van het woord. Dit betekent dat zij gericht is op christelijke en niet-christelijke vormen van spiritualiteit.

1.3.2. Aanduiding knelpunt

Uit diverse literatuur blijkt dat reflectietechnieken heel belangrijk zijn om competenties te ontwikkelen om adequaat, professioneel en methodisch te kunnen interveniëren naar aanleiding van een vraag van de cliënt op levensbeschouwelijk of spiritueel gebied.

In de dagelijkse beroepspraktijk werkt een sociaal werker met mensen die op bepaalde vlakken in hun leven moeite ervaren en hierin een hulpvraag hebben. Regelmatig wordt de professional ook geconfronteerd met levensbeschouwelijke of spirituele vragen van de cliënt. Deze kunnen voortkomen uit een heel andere levensbeschouwelijke visie dan die van de hulpverlener. Om hier professioneel op te kunnen reageren en aan de hulpvraag van de cliënt te kunnen voldoen is het belangrijk dat de hulpverlener beschikt over voldoende reflectievaardigheden. Deze reflectievaardigheden stellen hem in staat om eigen opvattingen professioneel te hanteren en zijn handelen af te stemmen op de behoefte en hulpvraag van de cliënt. René van Leeuwen schrijft in zijn lectorale rede (2009) dat hulpverleners een gevoeligheid moeten ontwikkelen om die spirituele behoefte, indien relevant, te herkennen. Vaak komt het dan neer op het signaleren van de vraag achter de vraag.

De student dient tijdens de opleiding te leren om los van eigen religieuze, levensbeschouwelijke opvattingen zich ten dienste te kunnen stellen aan de cliënt door methodisch en professioneel met verschillen te kunnen omgaan. In het onder 1.2 genoemde onderzoek van GH-studenten naar professioneel handelen m.b.t. levensbeschouwelijke vragen van cliënten werden aan de vierdejaarsstudenten twee casussen voorgelegd. De ene casus betrof het hulpverlening aan een cliënt met een andere levensbeschouwing, de andere het hulpverlening aan een cliënt met eenzelfde levensbeschouwing maar met een andere interpretatie. In beide casussen was sprake van behoeften of noden op spiritueel gebied. Volgens de criteria die in dat onderzoek gehanteerd zijn bleek dat ongeveer de helft van de ondervraagde studenten niet in staat was professioneel en methodisch te handelen naar aanleiding van de aan hen voorgelegde casussen.

Door het lectoraat wordt het als een knelpunt ervaren dat de studenten tijdens de opleiding onvoldoende toegerust lijken te worden om professioneel te handelen op het gebied van omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt. Een mogelijke oplossing voor dit knelpunt zou kunnen liggen binnen supervisie.

Dit was voor het lectoraat aanleiding om de rol van supervisie in de ontwikkeling van deze competentie nader te laten onderzoeken.

1.3.3. Vraagstelling

Het lectoraat Zorg en Spiritualiteit verbonden aan de GH wil graag meer te weten komen over de mate waarin en de wijze waarop supervisie bijdraagt, c.q. zou kunnen bijdragen aan de competentieontwikkeling bij studenten in het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt.

1.4. Theoretische inleiding

1.4.1. Inleiding

In dit hoofdstuk willen we de begrippen levensbeschouwing, spiritualiteit en supervisie vanuit de literatuur toelichten en in het kader van onze vraagstelling bij elkaar brengen. We beginnen met het toelichten van de begrippen levensbeschouwing en spiritualiteit. Deze begrippen zijn nauw aan elkaar verwant en worden verder in dit onderzoek zowel naast als door elkaar gebruikt.

Vervolgens nemen we het begrip supervisie onder de loep. Hierbij zullen we ons vooral richten op de rol van supervisie binnen de GH. Aan het eind van deze theoretische inleiding kijken we naar de plek van levensbeschouwing en spiritualiteit binnen supervisie. Hierin geven we ook conclusies weer van een aantal andere onderzoeken die gedaan zijn op het gebied van levensbeschouwing in de hulpverlening.

1.4.2. Levensbeschouwing en spiritualiteit

Waarom is het van belang om als hulpverlener aandacht te hebben voor de levensbeschouwing van de cliënt? Waaruit bestaat zijn vraag op spiritueel gebied en hoe signaleer je zijn spirituele behoeften? Om antwoord te kunnen geven op bovenstaande vragen is het van belang eerst helder te krijgen wat er onder deze begrippen verstaan wordt.

Levensbeschouwing gaat volgens Rijksen en Van Heijst (1999) over de manier waarop mensen in het leven staan en ertegen aan kijken. Ontrafel je het begrip dan valt het uiteen in 'leven' en 'beschouwen'. Het gaat om een samenhangend geheel van impliciete en expliciete opvattingen en overtuigingen over het menselijk bestaan. Een levensbeschouwing kun je verantwoorden: je kunt verwijzen naar normen en waarden die je als bepalend uitgangspunt hebt aangenomen. Aan levensbeschouwing ligt een visie, een ideaal, een geloofsovertuiging ten grondslag.

Spiritualiteit is het functioneren van levensbeschouwing in het alledaagse leven. Het heeft invloed op de manier waarop iemand in het leven staat en waarop hij omgaat met levensvragen en life-events. Van Leeuwen onderscheidt in zijn lectorale rede (2009) twee verschillende benaderingswijzen van spiritualiteit: een functionele benadering en een inhoudelijke benadering.

- De functionele benadering is een dimensie van het menselijk functioneren. Hierin kunnen behoeften of noden bestaan.
- De inhoudelijke benadering omvat hier de verschillende uitingsvormen van spiritualiteit zoals specifieke opvattingen, ervaringen, tradities en rituelen. Belangrijk voor de hulpverlener is zich te realiseren dat het feit dat een cliënt aangeeft jood, boeddhist, humanist of christen te zijn, dat nog niet meteen iets zegt over diens spiritualiteit. Behoeften en noden op het gebied van spiritualiteit kunnen zich op uiteenlopende, en zeer persoonlijke en individuele wijze uiten.

Ook in het rapport 'Geloven in het publieke domein' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006) is sprake van een functionele benadering van geloof en spiritualiteit. In dit rapport wordt gesproken over een 'getransformeerde religie' waarbij het onderzoek van de Britse Paul Heelas en Linda Woodhead (2005) wordt aangehaald. Deze constateren dat traditionele religie afneemt maar spiritualiteit toeneemt. Zij definiëren religie als 'leven volgens externe verwachtingen, volgens geldende rolpatronen, gedragsregels en gezagsvormen'. Hier tegenover staat spiritualiteit die de weg van de 'innerlijke ervaring' aanhoudt.

Volgens Borst (2007) zijn er meer dan veertig gangbare definities te vinden betreft spiritualiteit. Hij kiest in zijn boek de definitie van McCarthy:

- Spiritualiteit is een fundamenteel bestanddeel van ons menselijk zijn, geworteld in natuurlijke wensen, verlangens en hunkeringen van het menselijk hart. Het betreft de diepste verlangens van het menselijke hart naar betekenis, doel en verbinding, met een diep leven dat intentioneel wordt geleefd in verband met iets dat groter is dan onszelf”.

Jochemsen (2005) hanteert de volgende definitie:

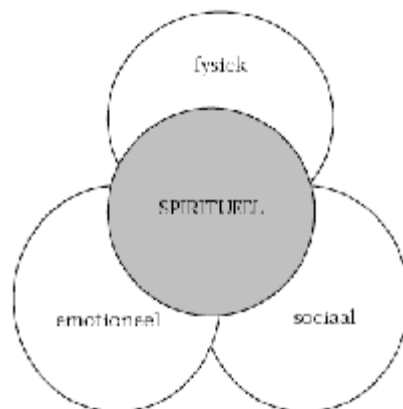
- Spiritualiteit is het levensbeschouwelijk en/of religieus functioneren van mensen

In deze zogenaamde ‘functionele definitie’ gaat het erom hoe mensen in het leven staan: hoe geven mensen hun leven zin? Hoe ervaren ze hun bestaan? Dát is volgens Jochemsen spiritualiteit. Jochemsen stelt dat mensen spirituele wezens zijn. Hij legt uit dat het spirituele een deel van het leven is, hoe het ook wordt ingevuld. Spiritualiteit kan in deze definitie ook seculier zijn. Het is niet gekoppeld aan een bepaalde religie of levensbeschouwing (Takken, 2007).

Myriam Steemers Van Winkoop (2003) verwoordt het begrip spiritualiteit als volgt:

- Eigenlijk is spiritualiteit gewoon dat wat iemand in zijn leven echt belangrijk vindt, datgene waar het voor hem in het leven om draait, dat wat zin geeft aan zijn leven en wat hem ten diepste motiveert om te doen wat hij doet.

Hier voegt zij verderop in haar boek *Geloven in leven* nog aan toe dat spiritualiteit een gevoel van verbondenheid is met iets dat groter is dan de mens zelf. Door de ervaring van dit grotere ontdekt de mens zin en waarde in het leven. Hij ontdekt dat het leven groter is dan hijzelf en ook dat het leven meer is dan het lichamelijke bestaan.

In een onderzoek naar de behoefte aan spirituele zorg bij terminale patiënten gedaan door studenten verbonden aan de Christelijke Hogeschool Ede (vanaf nu aangeduid als CHE) is bovenstaand diagram opgenomen. Het diagram onderbouwt de definities van spiritualiteit van Van Leeuwen, Jochemsen en de door Borst geciteerde definitie van McCarthy over de centrale plek die spiritualiteit heeft in het menselijk leven.

In dat onderzoek wordt dit diagram op de volgende manier toegelicht:

De fysieke dimensie is het lichaam van de mens, en hoe hij dat ervaart.

De emotionele dimensie is datgene wat met emotie en gevoel te maken heeft. Het weerspiegelt hoe de mens zich verhoudt tot zichzelf.

De sociale dimensie toont hoe de mens zich verhoudt tot de mensen om hem heen, tot familie en vrienden.

De spirituele dimensie is de verhouding van de mens tot het hogere. Voor sommigen betekent dit God, anderen zien het als een alomvattende energie of nog iets anders. Het spirituele kan een richtlijn zijn in het leven van mensen, het kan mensen sturen in de beslissingen die ze nemen in het leven van elke dag. De spirituele dimensie is onlosmakelijk verbonden aan het menselijk bestaan, en

overstijgt de andere dimensies zelfs. Dit geldt dus voor zowel de zorgverlener als de cliënt. In de figuur is daarom het spirituele ook opgenomen als brandpunt van de andere dimensies. Als mensen lekker in hun vel zitten, dan heeft het spirituele daar ook altijd op de één of andere manier mee te maken. Omgekeerd geldt ook: een gevoel van onbehagen staat in verbinding met een tekort aan zingeving of het twijfelen aan een bepaald godsbeeld.

1.4.3. Hoe ga je als professional om met levensvragen van cliënten?

In het verpleegkundig competentieprofiel voor spirituele zorg, ontwikkeld door Van Leeuwen en Cusveller (2002) worden de volgende vaardigheden genoemd die van belang zijn in het verlenen van spirituele zorg:

- communicatievaardigheden: actief luisteren, echtheid en onvoorwaardelijke acceptatie, juist klimaat scheppen zodat de zorgvrager spirituele gedachten en gevoelens kan uiten.
- vertrouwen opbouwen: echte betrokkenheid en aandacht, veiligheid bieden door betrouwbaar te zijn en beloften na te komen.
- hoop geven: ondersteunen van zorgvragers en familie die worstelen met vragen en angsten als hun gezondheid wordt bedreigd (aanmoedigen en ondersteunen). Helpen om goede herinneringen te herbeleven. Herinneren van momenten waarop problemen werden overwonnen. Verder worden de volgende hoop-bevorderende strategieën genoemd: interpersoonlijke verbondenheid, belichten van gevoelens van genot en momenten van geluk, gebruik persoonlijke eigenschappen van de zorgvrager, stellen van bereikbare doelen.

In de beroepscode voor alle sociaalagogische professionals (Phorza 2009) staat onder 1.3 dat ik me als sociaal werker verdiep in de culturele achtergrond en de bijbehorende waarden en normen die het gedrag van mijn cliënt beïnvloed. En in 1.4: dat ik als sociaal werker geen ongerechtvaardigd onderscheid maak op grond van ras, nationaliteit, seksuele geaardheid, geslacht, godsdienst, handicap, chronische ziekte, levensovertuiging of politieke overtuiging. Dat ik daarentegen respecteer dat iedere cliënt binnen de grenzen van de wet zijn leven vorm geeft. De beroepspraktijk vraagt om professionals die sociaal betrokken, empathisch, assertief, representatief en integer zijn. Eigen waarden, normen en opvattingen dienen dus als zodanig door de student te worden herkend waarna hij in staat is vorm te kunnen geven aan eigen professioneel handelen waarin hij zich ten dienste stelt aan de cliënt en diens hulpvraag.

Henri Rijksen en Annelies van Heijst (1999) beschrijven in hun boek Levensvragen in de hulpvraag een model voor het signaleren, verkennen en verzorgen van levensvragen binnen de hulpvraag. Onder levensvragen verstaan zij vragen die opkomen vanuit het leven, vragen die een mens aan het leven stelt, bijvoorbeeld in crisissituaties, bij groot verdriet of groot geluk, of door contact met de natuur. Het antwoord op een levensvraag heft volgens deze auteurs de vraag niet op deze levensvragen zijn ook niet altijd voorzien van een duidelijk vraagteken. Soms moeten ze te voorschijn worden 'geluisterd', door bijvoorbeeld uitingen van wanhoop, woede, verbittering of apathie heen. Het hoort bij de professionaliteit van hulpverleners om intensief te luisteren. De auteurs noemen de volgende zes levensvragen:

- wie ben ik eigenlijk?
- hoe kijk ik uiteindelijk tegen anderen aan?
- hoe kijk ik uiteindelijk tegen de tijd aan?
- hoe kijk ik uiteindelijk tegen de natuur aan?
- wat vind ik belangrijk als het gaat over het handelen van mensen?
- hoe kijk ik uiteindelijk aan tegen lijden en dood?

De auteurs schetsen het volgende model voor het omgaan met levensvragen door professionals:

Verkennen

1. Vermoeden: op basis van verbale en non-verbale signalen
2. Verhelderen: informatie inwinnen en vermoeden in vragende vorm toetsen

3. Vaststellen: diagnose schriftelijk noteren; met hulpvrager overeenstemming bereiken over diagnose, d.w.z. levensvraag waaraan gewerkt gaat worden; met de hulpvrager overeenstemming bereiken over degene die de levensvraag professioneel zal gaan verzorgen

Verzorgen

4. Plan van aanpak: doel bepalen; bijpassende methode vaststellen; evaluatiecriteria opstellen; bezien wie de levensvraag professioneel gaat verzorgen en of doorverwijzen wenselijk is.
5. Uitvoeren
6. Evalueren

Levensbeschouwelijke begeleiding vraagt volgens Rijksen en Van Heijst geduld, dichtbij de persoon te blijven, uitnodigend te zijn jegens de levensvraag van de ander, respect te hebben voor diens levensvisie en te helpen met het uitvinden welke waarden voor iemand belangrijk zijn en het zwaarst wegen.

Het primaat van de begeleiding ligt bij de levensvisie van de hulpvrager. Het is niet de bedoeling dat de hulpverlener zijn eigen visie opdringt. Iedere vorm van missionering zien de auteurs als verwerpelijk. De hulpverlener hoeft eigen levensvisie niet te verbergen, hij kan deze naar voren brengen als ijkpunt voor de hulpvrager: 'zo kijk ik er tegenaan, wat roept dat bij je op?'

Het hoort bij de professionaliteit van de hulpverlener dat hij iemand kan helpen met een totaal andere levensvisie dan hijzelf. De volgende professionaliteitseisen worden genoemd:

- levensbeschouwelijke zelfkennis hebben: waar liggen je eigen levensvragen en wat is hun waarde
- een scholingsproces doorgemaakt hebben waarbij je eigen levensvisie is opgeschoond

1.4.4. Supervisie als instrument

Het is de vraag welke competenties nodig zijn om spiritualiteit en levensbeschouwing te integreren in de hulpverlening. Supervisie is op de GH daarin een instrument.

In deze paragraaf komt het begrip supervisie aan de orde en de rol die zij speelt of zou kunnen spelen op het gebied van omgaan met spiritualiteit en levensbeschouwing.

De Landelijke Vereniging voor Supervisie en Coaching (LVSC) omschrijft supervisie als volgt: Supervisie is het onder begeleiding leren door reflectie op eigen werkervaringen. Degene die supervisie krijgt, de supervisant, leert het eigen handelen tegen het licht te houden. Daardoor verwerft hij inzicht in het eigen handelen en kan dit duurzaam verbeteren. De supervisant bepaalt zelf welke ervaringen en vragen actueel zijn.

Alle gangbare definities van supervisie zijn vrijwel gelijkduidend, zoals ook blijkt uit de bekende handboeken van Siegers (2002) en Van Praag-van Asperen en Van Praag (2000).

Het is een didactische methodiek gericht op het leren uitvoeren van geprofessionaliseerd werk in directe contactsituaties. Supervisie is de meest geprofessionaliseerde methodiek in directe contactsituaties, waarin het doelgericht hanteren van de relatie een belangrijke rol speelt.

Het leren in supervisie is leren op basis van zelfreflectie. Supervisie richt zich op het zelf gestuurd leren van de supervisant, waardoor de supervisant in de uitvoering van zijn beroepswerk op integratieve wijze op basis van zelfsturing kan functioneren.

Geprofessionaliseerd werk wordt door Siegers omschreven als 'door regels geleid handelen'. Het doel van supervisie kan in aansluiting daarop als volgt omschreven worden: Het leren gebruiken van die regels in concrete werksituatie.

In supervisie vormen zowel de inhoud (de werkverhalen die de deelnemers inbrengen) als de betrekking (de relaties en interacties in supervisie) het leermateriaal. Hiermee is supervisie volgens De Roos (2010) gericht op een zo goed mogelijke dienstverlening aan (toekomstige) cliënten door de supervisant. Daarom kent supervisie een aantal functionele doelen. Deelnemers aan supervisie werken constateerbaar aan de ontwikkeling van voor cliënten belangrijke handelingscompetenties. Door middel van methodische gehanteerde feedback en zelfreflectie vergroten ze hun relationele sensitiviteit en hun communicatieve betrouwbaarheid. Verder werken ze aan ontwikkeling van

positioneel inzicht en positionele flexibiliteit. Reflectie op de wijze waarop ze zichzelf in hun werk opstellen is daar een krachtig medium bij. Als de supervisie goed verloopt leer je volgens De Roos je hoofd, hart en handen op samenhangende wijze aan te wenden en wel zo dat de cliënt daar baat bij heeft.

Een supervisor iemand is die een supervisabel beroep of functie uitoefent en zich verder bekwaamt (en blijft bekwaamen) in het superviseren, aldus Siegers (2002). Hij is dan vaak ook geregistreerd bij de Landelijke Vereniging voor Supervisie en andere Begeleidings vormen (LVSB). Een supervisor heeft volgens Siegers een dubbele deskundigheid: de deskundigheid die hij ontleent aan zijn initiële beroep en die van het supervisorschap. Alleen als de supervisor zich voldoende kan verplaatsen in de opgaven die het werk aan de werker stelt, kan hij als supervisor voor dat werk fungeren. Siegers beschrijft de supervisant als iemand is die in opleiding is voor een supervisabel beroep en supervisie krijgt binnen het kader van die beroepsopleiding of iemand die een dergelijk beroep of functie al uitoefent en in het kader van deskundigheids-bevordering supervisie krijgt. Supervisie kan standaard opgenomen zijn in beroepsopleidingen.

De supervisant moet leren, en leren is veranderen. Supervisieleren vraagt daarom veel van de supervisant als persoon. Siegers noemt wat betreft dit leren de volgende punten:

- Hij moet, omdat zijn persoon nauw bij dat veranderen betrokken is, op een meer geïntegreerde manier zijn werk uitvoeren. Dit vraagt persoonlijke betrokkenheid van de supervisant, hij leert in zijn werk zijn inzichten, gevoelens, houding en handelen op elkaar afgestemd te houden (integratie op eerste niveau)
- De supervisant moet leren van zijn werkervaringen: wat hem in de uitvoering van zijn werk raakt, is uitgangspunt voor zijn leren.
- Het is ook een leren door middel van reflectie, wat veronderstelt dat hij terugblijkt op zijn eigen ervaringen om aan de ervaring nieuwe betekenis te geven.
- Het gaat om leren te handelen op basis van zelfsturing, wat betekent een handelen uitgaande van zichzelf
- De supervisant functioneert in de supervisiesituatie, die hij als tweede bron van ervaringsmateriaal moet benutten.
- Tot slot moet hij leren zijn eigen persoon te gebruiken als belangrijk instrument in contact met anderen. Dit vraagt grote betrokkenheid op de eigen persoon, terwijl de supervisant tegelijkertijd deze betrokkenheid in dienst moet stellen van het doel van de dienstverlening. Dat houdt in dat de supervisant met betrekking tot zijn persoon moet leren te functioneren vanuit een dubbeloptiek: privé en professioneel. Dit betekent een integratie op het tweede niveau (persoon, concrete werksituatie, beroep).

De vraag voor het onderzoek is hoe dit leren gebeurt op het vlak van levensbeschouwing en spiritualiteit

1.4.5. Supervisie binnen de GH

Op de GH volgen studenten in het derde jaar van de opleiding Social Work de module supervisie. De voltijdstudenten lopen in dit jaar 32 uur stage, de deeltijdstudenten lopen evenals in het tweede jaar minimaal 16 uur stage in de beroepspraktijk of zijn hierin werkzaam. Als student kom je in de rol van 'supervisant' terecht en kom je een 'supervisor' tegen. Deze supervisor is soms een docent, soms een zogenaamde 'buitensupervisor': iemand die in de beroepspraktijk werkzaam is en opgeleid is tot supervisor.

Supervisie wordt op de GH gezien als een methode van begeleiden. Deze begeleiding, zo staat beschreven in de modulehandleiding, is gericht op twee zaken: enerzijds op het (beter) leren uitvoeren van professionele werkzaamheden, anderzijds op het stimuleren van zelfsturend leren van ervaringen in de beroepspraktijk (leergerichtheid). De student leert om eigen werkervaringen te

onderzoeken om competenter te leren handelen. Uitgangspunt is dat de student op het moment dat hij het traject supervisie doorloopt, kan putten uit recente werkervaringen. Op basis van deze werkervaringen, soms aangevuld met ervaringen in andere situaties of op andere levensgebieden gaat de supervisant:

- het eigen aandeel in deze situaties onderzoeken;
- de invloed van de context (bijvoorbeeld organisatie, samenleving) verhelderen;
- een verkenning doen naar achterliggende opvattingen en waarden ook in vergelijking met die van de organisatie en het beroep;

Op basis van dit (onder andere zelf)onderzoek wordt gezocht naar alternatieven voor betekenisgeving en handelen met als doel deze handelingsalternatieven (of verbeterd handelen) uit te proberen in de beroepspraktijk.

Het handelen in de beroepspraktijk wordt gekleurd door wie de student is en door wat cliënten bij hem oproepen. Het functioneren in de beroepspraktijk is gebaseerd op wat de student weet (kennis) en wat de student kan, dit wordt gevoed door wat de student belangrijk vindt (visie) en door wie hij is (kernkwaliteiten, waarden, idealen). In de modulehandleiding wordt het gevoed worden door de kracht en liefde van God hier nog aan toegevoegd.

Het leren in supervisie is gericht op het onderzoeken van de verschillende 'lagen' in het persoonlijk functioneren en de samenhang daarvan. In de modulehandleiding van supervisie staat dat het verbinden van deze lagen niet altijd lukt, omdat er soms belemmeringen zijn en dat supervisie helpend kan zijn om zicht te krijgen op deze belemmeringen. Ook kan, zo staat in de module, het zicht geven op de invloed van zonde en gebrokenheid, naast de betekenis van het geloof in God als Schepper. De verbinding van het persoonlijk geloof van de student en zijn persoonlijke identiteit kan regelmatig aan de orde komen binnen supervisie: het beeld dat je hebt van God, van de werkelijkheid van God, het beeld dat je hebt van zonde, van fouten maken en schuld en vergeving.

De christelijke identiteit van supervisie binnen de GH komt heel sterk naar voren in het volgende citaat uit de modulehandleiding: *'Als christen geloven we dat onze identiteit bepaald wordt door het geliefd kind zijn van God: Allen die door de Geest worden geleid, zijn kinderen van God. U hebt de geest niet ontvangen om opnieuw als slaven in angst te leven, u hebt de Geest ontvangen om Gods kinderen te zijn, en om hem te kunnen aanroepen met 'Abba, Vader'. De Geest zelf verzekert onze geest dat wij Gods kinderen zijn. En nu we zijn kinderen zijn, zijn wij ook zijn erfgenamen, erfgenamen van God (Romeinen 8: 14-17).'* Hieraan wordt nog toegevoegd: *'We geven supervisie op de GH een specifiek karakter door deze overtuiging in supervisie ook nadrukkelijk te betrekken. We zijn er op gericht om elkaar vanuit deze bron te inspireren.'*

Voor de eerste supervisiebijeenkomst moeten de studenten een socialisatieverslag aanleveren met daarin ook hun socialisatie als christen. Hierin moeten vragen beantwoord worden wat betreft hun beeld van God en belangrijke boodschappen, gebeurtenissen en ervaringen die hieraan hebben bijgedragen. We citeren in het kader van deze theoretische inleiding gericht op ons onderzoek de laatste twee vragen:

- Welke beelden heb je meegekregen tav mensen met andere overtuigingen?
- Hoe sta je nu tegenover God, medechristenen en andersdenkenden?

1.4.6. Levensbeschouwing en spiritualiteit in supervisie

Borst vraagt zich in het boek *Supervisie in onderwijs en ontwikkeling* (De Roos, 2010) af of je van elkaars spirituele ervaringen kan leren en of je er dan een betere beroepsbeoefenaar, een betere supervisant, of een beter mens van zou kunnen worden. Uit zijn artikel in dit boek blijkt dat hij van mening is dat je zeker van elkaars ervaringen kunt leren en dat dit je professioneel handelen ten goede kan komen. Nadenken over spiritualiteit, zo schrijft hij, wordt spannend wanneer we in supervisie bijvoorbeeld horen van de ander die zijn bestemming in het leven gemist heeft. *Waar leef ik nog voor? Wat is de zin van mijn bestaan?* Vragen die altijd gepaard gaan met ontredde, eenzaamheid, uitsluiting of

gemis. Het zijn dus niet alleen methodische vragen of vragen naar meer 'skills' die om bewerking vragen. Het zijn volgens Borst vooral vragen waar je stil van wordt en dat 'stil worden' is dan wellicht een 'basic skill'. Supervisanten hebben volgens hem een beroepsverantwoordelijkheid op het gebied van spiritueel welzijn van cliënten, omdat problemen op dit gebied gevolgen kunnen hebben voor het welzijn van cliënten.

Kortom: het adequaat hanteren van spirituele vragen in begeleidingssituaties maakt de supervisor in spiritueel opzicht een competent professional.

In ditzelfde boek schrijft Borst ook over een onderzoek (2002-2006) dat hij vanuit het Lectoraat van de Zorg aan de CHE heeft begeleid. Hierin werd onderzoek gedaan naar het bespreken van spiritualiteit en moreel handelen in supervisie. Onderzocht werd onder andere van waaruit moreel beraad bij het oplossen van een moreel dilemma werd gevoed. Er werd aangenomen dat er een relatie zou bestaan tussen de eigen spiritualiteit en de wijze waarop morele dilemma's worden herkend, geformuleerd, besproken en opgelost. Uit het onderzoek bleek dat het onderwerp spiritualiteit nauwelijks werd besproken in supervisie. Hoewel het geen kwantitatief onderzoek was en het niet representatief genoemd kan worden, heeft hij dit signaal wel serieus genomen in zijn rol als docent supervisiekunde.

In het tijdschrift Supervisie & Coaching (2, 2008) vat Theo Witkamp - hoofddocent aan het Seminarium van de Protestantse Theologische Faculteit, locatie Doorn, met als specialisaties bijbelse en praktische theologie en pastorale supervisie - supervisie op als een uitnodiging om stil te staan, te vertragen, en 'trage vragen' te stellen. Werkelijk stilstaan in reflectie toont de kwetsbaarheid van het bestaan en confronteert met de basale condities ervan, met de existentie. Volgens de auteur maakt een plaats voor deze dimensie, die in alle supervisies aan de orde is, een correctie van het supervisieconcept nodig.

Hetty Zock, hoofddocent godsdienstpsychologie en bijzonder hoogleraar geestelijke verzorging aan de Rijksuniversiteit Groningen, wijst in ditzelfde nummer op de groeiende interesse voor zingeving en spiritualiteit. Zij omschrijft spiritualiteit als de wijze waarop religie en levensbeschouwing worden beleefd door het individu en dus concreet gestalte krijgen in het denken, voelen, willen en handelen. Zo aangeduid kan het niet anders dan dat spiritualiteit een rol speelt en aandacht behoeft in supervisieprocessen, juist omdat daarmee het hart van het persoonlijk functioneren wordt geraakt. Volgens Zock stimuleert aandacht voor spiritualiteit dan ook het integratief leren, want spiritualiteit richt de supervisor op diens centrale waarden in het beroepsmatig werken; hier raken levenskunst en werkkunst elkaar.

In de Richtlijn Spirituele Zorg (2010) staat dat wanneer er geen aandacht besteed wordt in de gezondheidszorg aan de opgekomen levensvragen van de patiënt deze zich vaak onpersoonlijk voelt behandeld. Toch worden vragen op het gebied van spiritualiteit vaak niet besproken en ook niet herkend door behandelaars. Hiervoor worden de volgende oorzaken genoemd:

- gebrek aan kennis over wat spiritualiteit is
- onderschatting van het belang van spiritualiteit en de invloed ervan op het lichamelijk en psychosociaal welbevinden
- onbekendheid met het omgaan met levensvragen en spirituele problemen

Alhoewel het hier gaat over aandacht voor spiritualiteit in de zorg, zijn deze genoemde oorzaken toch opvallend. Opvallend omdat deze oorzaken ook naar voren komen in de conclusies van vergelijkbare onderzoeken in de hulpverlening.

Zo is er in 2008 gezamenlijk onderzoek gedaan door de CHE, GH, Eleos en HdS naar de wijze waarop zorg- en hulpverleners omgaan met het geloof van cliënten en de factoren die daarop van invloed zijn. Daarin komen de volgende knelpunten naar voren:

- Hulpverleners hebben te weinig kennis omtrent levensbeschouwing
- Zij stellen geen prioriteit aan dit soort vragen
- Zij missen concrete handvatten (richtlijnen, interventies) in omgaan met geloofsvragen
- Marktwerking en werkdruk staan ruimte voor levensbeschouwelijke vragen in de weg

- Het niet aansluiten van eigen geloofsovertuiging bij die van de cliënt. Eenzelfde geloofsovertuiging lijkt het contact te vergemakkelijken
- 70% van de respondenten geeft aan dat tijdens de opleiding onvoldoende aandacht is geweest voor het thema geloof en hulpverlening met name op het gebied van interventiemogelijkheden en ethische vraagstukken
- Handelen van de hulpverlener is op dit gebied meer reactief (nav vragen van cliënt) dan proactief

Deze conclusies sluiten ook aan bij het onderzoek Levensbeschouwing, zingeving en/of religie in de thuiszorg van Tiesinga (2006). Hieruit blijkt dat driekwart van de professionals in de thuiszorg vindt dat religie een grote rol speelt in het leven van hun cliënten. Als redenen die hen weerhouden om in hun werk regelmatig aandacht aan geloof te besteden, noemen zij:

- het te weinig kennis hebben omtrent zaken rond levensbeschouwing
- zich verlegen te voelen met dergelijke vragen
- het geen prioriteit te geven in de zorg
- gebrek aan tijd te hebben.

In de conclusies van dit onderzoek wordt de behoefte genoemd aan scholing en training op het gebied van omgaan met levensvragen van de cliënt.

Uit het boek Professionele begeleiding en spiritualiteit van Körver & Requijn (2007) genereren de redacteuren vanuit de bijdragen van de diverse auteurs meerdere accenten vanuit de pastorale supervisie die zij mede toepasbaar achten binnen de generieke supervisie.

Zij komen tot de volgende mogelijke aanbevelingen voor deskundigheidsbevordering:

- ontwikkeling van de eigen spiritualiteit van zowel supervisor als supervisanten
- bevorderen van inzicht en training in het methodisch aanpakken binnen supervisie van persoonlijke problemen in relatie tot existentiële vragen van supervisanten
- bevorderen van inzicht in ethische problematiek van supervisanten en de methodische behandeling ervan, alsmede inzicht in morele twijfels van supervisoren met betrekking tot het zoeken naar de juiste handelwijze
- leren interveniëren vanuit het dilemma presentie/interventie, wetend dat alleen presentie ook effectief kan zijn
- het omgaan met levensbeschouwelijke diversiteit
- het hanteren van het spanningsveld tussen van gewetensvrijheid en kerkelijk (leer)gezag

Van Leeuwen (2008) komt in zijn onderzoek tot de volgende noties met betrekking tot het leereffect van reflectie (peer-review)

- De supervisant lijkt een groeiend zelfbewustzijn en zelfvertrouwen te ontwikkelen met betrekking tot zijn eigen rol in spirituele zorg.
- Een groeiende bewustwording van de eigen spiritualiteit is een voorwaarde voor het uitbouwen van de competentie spiritualiteit in de zorgverlening.
- Onderwijs over het bieden van spirituele zorg vergroot het bewustzijn en de alertheid op dit gebied en maakt meer discussie hierover mogelijk.
- Thematisch de onderwerpen spiritualiteit en het verlenen van spirituele zorg aan de orde stellen, leidt tot meer gerichte werkinbreng over dit onderwerp.
- Onderbouwing van benodigde competenties ter ontwikkeling van spirituele zorg, leidt tot meer gerichte invulling van de werkinbreng.

Van Leeuwens bevindingen sluiten aan bij eerder onderzoek op dit gebied dat is uitgevoerd binnen de gezondheidszorg. De uitkomsten zijn mogelijk ook van toepassing voor welzijnsberoepen.

1.5. Probleemomschrijving

1.5.1. Probleemomschrijving en doelstelling

Het lectoraat Zorg en Spiritualiteit op de GH richt zich onder andere op het bijdragen aan de competentieontwikkeling van zorgverleners in opleiding bij het verlenen van spirituele zorg. Een kernwaarde van goede zorg is dat deze is afgestemd op de individuele behoefte en de persoonlijke eigenheid van de patiënt. Aansluiting bij de persoonlijke drijfveren en het persoonlijke levensverhaal van de patiënt staat hierbij centraal. De vraag die het lectoraat zich stelt is hoe - en in welke mate de opleiding op de GH bijdraagt aan het ontwikkelen van deze competentie. Uit voorgaand onderzoek (2010) bleek de helft van de ondervraagde studenten, naar de criteria die in dat onderzoek gesteld werden, deze competentie onvoldoende te beheersen. Er zijn verschillende modules die erop gericht zijn bij te dragen aan deze competentie. In dit onderzoek in opdracht van het Lectoraat spitst de vraag zich toe op de rol van supervisie om een professionele beroepshouding met betrekking tot het omgaan met de levensbeschouwing van cliënten te ontwikkelen.

1.5.2. Centrale vraagstelling

In welke mate en op welke wijze draagt supervisie op de GH bij aan de ontwikkeling van een professionele beroepshouding met betrekking tot het omgaan met de levensbeschouwing van cliënten.

1.5.3. Voorlopige deelvragen

- In welke mate komt het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt aan de orde binnen supervisie?
- Op welke wijze komt het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt aan de orde binnen supervisie?
- In hoeverre draagt het behandelen van omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt binnen supervisie bij aan het ontwikkelen van een professionele beroepshouding?

Deze vragen zullen gesteld worden in open interviews met de supervisoren van de opleiding Social Work op de GH. Daarnaast zullen deze vragen verwerkt worden in een vragenlijst die uitgezet zal worden onder derdejaars social work studenten die supervisie volgen.

1.6. Begripsafbakening

Levensbeschouwing

Met levensbeschouwing bedoelen we een samenhangend geheel van impliciete en expliciete opvattingen en overtuigingen over het menselijk bestaan. Een levensbeschouwing kun je verantwoorden, dat wil zeggen: je kunt verwijzen naar normen en waarden die je als bepalend uitgangspunt hebt aangenomen. Aan de levensbeschouwing ligt een visie, een ideaal, een geloofsovertuiging ten grondslag.

Spiritualiteit

Spiritualiteit is de geestelijke dimensie van het menselijk functioneren die meespeelt in alle facetten van het leven en richting geeft aan vragen van zinverving en zingeving. Spiritualiteit heeft bijvoorbeeld invloed op de wijze waarop iemand met ziekte en problemen omgaat. Er zijn veel verschillende uitingsvormen van spiritualiteit. Deze zijn heel persoonlijk en worden niet alleen bepaald door het feit dat iemand aangeeft moslim, jood, boeddhist, humanist of christen te zijn.

Spiritualiteit is het functioneren van levensbeschouwing in het alledaagse leven en is een intensere manier van in het leven staan dan het 'hebben' van een levensbeschouwing (Borst, 2006).

Supervisie

We gaan uit van de supervisie zoals die gegeven wordt in het derde jaar van de opleiding Social Work op de GH. Supervisie is hier een methode van begeleiden die plaats vindt in groepjes van twee of drie studenten onder leiding van een supervisor. Deze begeleiding is gericht op twee zaken: enerzijds op het (beter) leren uitvoeren van professionele werkzaamheden (handelings- en/of beroepsgerichtheid), anderzijds het stimuleren van zelfsturend leren van ervaringen in de beroepspraktijk (leergerichtheid). De supervisant leert om eigen werkervaringen te onderzoeken en te reflecteren op eigen handelen om daardoor competentier te kunnen handelen (Siegers, 2002).

Professionele beroepshouding op het gebied van levensbeschouwing en spiritualiteit

- Werken vanuit affiniteit met het individu en het op basis van professionele motieven aangaan van een (agogische) relatie met de cliënt
- Respecteren van het waardensysteem van het individu
- Beschermen en handhaven van de persoonlijke integriteit van de cliënt
- Hanteren van het spanningsveld van nabijheid en van afstand nemen (NIZW, 1996)

2. Methode

Het maken van een goed onderzoeksplan is een belangrijke voorwaarde voor het systematisch en doelgericht uitvoeren van een onderzoek (van Buuren, 2003). Om deze reden staan in dit hoofdstuk de verschillende methodologische aspecten van het onderzoek centraal.

2.1. Algemene opzet

In het onderzoek wordt gebruik gemaakt van verschillende onderzoeksmethoden:

- Kwalitatief onderzoek door middel van literatuuronderzoek om op de verschillende niveaus ter onderbouwing van de onderzoeksopzet tot een goede theoretische inleiding te komen (zie H1.3).
- Kwalitatief onderzoek door middel van interviews met supervisoren
- Kwantitatief onderzoek door middel van een vragenlijst onder derde jaars Social Work studenten (vanaf nu aangeduid als supervisanten), aan de GH, die een supervisietraject volgen.

Het onderzoek is voornamelijk kwalitatief van aard en voor een kleiner deel ook kwantitatief. Het kwantitatieve deel is bedoeld als controle voor het kwalitatieve deel.

In paragraaf 2.2 volgt de methodische verantwoording van het kwalitatieve deel en in paragraaf 2.3 die van het kwantitatieve deel. In beide paragrafen zal eerst het ontwerp, dat voorafging aan het onderzoek, methodisch verantwoord worden (2.2.1 en 2.3.1) en vervolgens komt de methodische verantwoording van de uitvoering (2.2.2 en 2.3.2).

2.2. Kwalitatief onderzoek

Kwalitatief onderzoek is een onderzoeksmethode welke niet gebonden is aan cijfermatige gegevens verzameling. In een kwalitatief onderzoek gaat het om het verkennen en het inzichtelijk maken van het onderzoeksprobleem. Het gaat om het begrijpen van situaties, met als resultaat het beschrijven van de verschillende invalshoeken van het onderzoeksprobleem. De doelstelling van kwalitatief onderzoek is om stil te staan bij de beleving. Als in de centrale vraagstelling gevraagd wordt naar hoe personen een situatie beleven en naar achterliggende argumenten en motieven gevraagd wordt, dan kan met behulp van een kwalitatieve dataverzamelmethode een goed antwoord op deze vragen gevonden worden (Verhoeven, 2007)

In dit onderzoek is het van belang te achterhalen in welke mate en op welke wijze het omgaan met levensbeschouwing van de cliënt aan de orde komt binnen supervisie en of dit bijdraagt aan de ontwikkeling van de professionele beroepshouding van de supervisanten. Welke betekenis geven supervisoren aan het belang van adequaat omgaan met levensbeschouwelijke vragen van cliënten en stellen ze het aan de orde. De centrale vraagstelling in dit onderzoek en de daaruit geformuleerde deelvragen omvatten veel kwalitatieve vragen. Er zullen dus kwalitatieve gegevens verzameld moeten worden om tot beantwoording van de vraagstelling te komen. Daarbij is er nog weinig onderzoek gedaan op dit gebied en zal dit onderzoek in het teken staan van exploratie. Om zoveel mogelijk explorerend kwalitatieve gegevens te verzamelen is gekozen voor kwalitatief onderzoek onder supervisoren in de vorm van interviews.

2.2.1. Methodische verantwoording ontwerp kwalitatieve deel

Dataverzamelingsmethode

Voor het kwalitatieve deel van het onderzoek worden interviews bij supervisors afgenomen. Er wordt gekozen voor een half gestructureerd interview: de onderwerpen, de belangrijkste vragen en ook de volgorde liggen grotendeels vast. Er zal een topiclijst worden samengesteld welke als leidraad voor het interview zal dienen. Het werken met een topiclijst biedt naast een structuur ook voldoende ruimte voor de eigen inbreng van de respondent. De volgorde van de topiclijst is bepaald door de deelvragen. De methode biedt de mogelijkheid om af te wijken of om door te vragen.

Het interview bestaat uit een introductie, de vragenlijst en de afsluiting. In de introductie volgt een uitleg van de werkwijze en wordt gevraagd om toestemming om het gesprek met een voice recorder op te nemen. In de introductie wordt ook uitgelegd dat gegevens geanonimiseerd worden, hoe lang het gesprek duurt en wat er met de gegevens gedaan wordt.

Er wordt geprobeerd een antwoord te vinden op de deelvragen door de topiclijst af te werken. In de afsluiting is ruimte voor opmerkingen en is er gelegenheid voor de geïnterviewde om nog ergens op terug komen.

Populatie

De populatie van het kwalitatieve onderzoek betreft alle supervisors die supervisie geven aan de derdejaars studenten Social Work. Het gaat om supervisors die werkzaam zijn op de GH en om supervisors die van buiten de organisatie zijn aangetrokken om supervisie te verzorgen. Dit zijn binnen de populatie de twee variabelen. De informatie of een supervisor werkzaam is bij de GH of van buiten is ingehuurd is meegenomen in de manier van steekproeftrekking, omdat dit van invloed kan zijn en daardoor een volledig beeld van de werkelijkheid geeft.

Om de respons onder de populatie zo hoog mogelijk te krijgen zullen we gebruik maken van de contacten die het lectoraat heeft. Zij zullen ons ondersteunen in het onderstrepen van het belang van dit onderzoek. Daarnaast zullen wij de supervisors zelf benaderen doormiddel van een brief waarin we uitleggen wat er onderzocht zal worden en het belang ervan.

Supervisors van buiten de GH zullen wellicht moeilijker te bereiken zijn. Daarnaast is het aannemelijk dat zij naast hun baan als supervisor op de GH andere verplichtingen hebben waardoor zij wellicht minder tijd ter beschikking hebben. Ook valt te vooronderstellen dat zij wellicht minder binding hebben met de organisatie waardoor het belang van dit onderzoek in mindere mate zal worden gedeeld. De kans op non- respons zou bij deze groep supervisors om die redenen groter kunnen zijn.

Betrouwbaarheid

Om de betrouwbaarheid en de kwaliteit van het kwalitatieve onderzoek zo hoog mogelijk te houden zullen de volgende punten in acht genomen worden:

- Gebruik maken van proefinterview
- Gebruik maken van voicerecorder, opnames bewaren
- Interviews afnemen door twee mensen
- Controle door begeleider en beoordelaar H. Stulp
- Contact met opdrachtgever

Interne validiteit

Om de interne validiteit te waarborgen zal er tijdens het interview een voicerecorder meelopen zodat het interview bij de uitwerking van de gegevens kan worden teruggeluisterd. Dit verhoogt de interne validiteit omdat de kans op subjectiviteit wordt beperkt. Er zal bij de inleiding van het interview toestemming gevraagd worden aan de respondent.

Externe validiteit

Om te zorgen voor een juiste afspiegeling van de populatie, zullen zowel supervisors die werkzaam zijn op de GH als supervisors die van buitenaf zijn aangetrokken geïnterviewd worden om zo de externe validiteit te waarborgen. De verhouding tussen de geïnterviewde interne en externe supervisors zullen representatief zijn voor de werkelijkheid waardoor de resultaten generaliseerbaar zijn naar de populatie.

Begripsvaliditeit

Het is moeilijk om bij interviews een 100% begripsvaliditeit te waarborgen vanwege het gevaar van verschil in interpretatie. Om een zo hoog mogelijke begripsvaliditeit na te streven zullen binnen het team elkaars interviews gecontroleerd worden.

2.2.2. Methodische verantwoording uitvoering kwalitatieve deel

Dit onderzoek is uitgevoerd op verzoek van het Lectoraat Zorg & Spiritualiteit. Bij aanvang van het onderzoek heeft er een afstemmingsgesprek plaatsgevonden tussen het onderzoeksteam en het Lectoraat in de persoon van dr. R.R. van Leeuwen. Tijdens dit gesprek zijn de verwachtingen vanuit het Lectoraat voor dit onderzoek doorgesproken. Tevens hebben de projectgroepleden hun vragen gesteld en zijn er door beide partijen afspraken gemaakt en vastgelegd. Vervolgens heeft het lectoraat toestemming verleend voor de uitvoering van het onderzoek.

Voorafgaand aan dit onderzoek zijn alle supervisors via een e-mail door het lectoraat benaderd.

Op deze wijze heeft zij het onderzoek onder de aandacht gebracht en het belang ervan onderstreept. Tevens heeft het lectoraat aangekondigd dat de supervisors persoonlijk, telefonisch of via de mail benaderd konden worden om deel te nemen aan dit onderzoek.

De populatie van het kwalitatieve onderzoek betreft alle supervisors die supervisie geven aan de derdejaars studenten Social Work. Het gaat om supervisors die werkzaam zijn op de GH en om supervisors die van buiten de organisatie zijn aangetrokken om supervisie te verzorgen. Alle 12 supervisors zijn persoonlijk, via email of telefonisch benaderd en gaven allemaal hun bereidheid aan mee te willen werken aan het onderzoek. In tegenstelling tot de plannen in het onderzoeksontwerp om een steekproef te trekken, is toch gekozen om de hele populatie te onderzoeken. In het verlengde hiervan is het idee van de twee variabelen, interne - en externe supervisors, niet meegenomen. De keus om de hele populatie te onderzoeken is gemaakt om de betrouwbaarheid en validiteit te vergroten.

Er is gekozen voor onderzoek in de vorm van een half gestructureerd interview. In de inleiding van het interview is kort informatie gegeven over het onderzoek, is de opbouw van de topiclijst uitgelegd en is er toestemming gevraagd om het gesprek op te nemen. Ook is genoemd dat de interviews anoniem verwerkt zullen worden en dat er zorgvuldig met de opnames omgegaan zal worden.

De interviews zijn afgenomen in tweetallen. Hierdoor kon gecontroleerd worden of er op alle vragen een bruikbaar antwoord was gegeven. Daarnaast bevorderde het de objectiviteit en was er controle op de vraagtechniek van de interviewer. Er is afgewisseld in de tweetallen van interviewers, om de betrouwbaarheid en validiteit te vergroten. Om subjectiviteit te voorkomen is er voor gekozen om de leden van de projectgroep niet de supervisor te laten interviewen waarbij zijzelf supervisie hebben gevolgd. Uiteindelijk hebben tien van de twaalf interviews plaatsgevonden op de Gereformeerde Hogeschool. De resterende twee interviews zijn op een externe locatie afgenomen. Door omstandigheden is één interview niet door een tweetal, maar individueel afgenomen.

Het eerste interview heeft als proefinterview gediend. Dit proefinterview is onder de projectleden geëvalueerd, wat geleid heeft tot een kleine aanpassing. De uitkomsten van het proefinterview zijn wel in de resultaten meegenomen. Vanaf het tweede interview is besloten om de zes aspecten van levensbeschouwing niet alleen uit te leggen door deze voor te lezen, maar ze ook als geheugensteuntje bij de supervisor op tafel te leggen.

De opnames van de interviews zijn volledig uitgetypt, daarna geanonimiseerd en de niet relevante informatie is geschrapt. Vervolgens zijn de interviews gelabeld, wat betekent dat de tekst in stukjes is 'geknipt' en deze stukjes van een label zijn voorzien. Het eerste gefragmenteerde interview is door twee onderzoekers samen van labels voorzien. Voor deze samenwerking is gekozen om de labels op een goede manier te kunnen afbakenen, waarna de andere interviews op eenzelfde manier gelabeld konden worden. Dit heeft ervoor gezorgd dat de onderzoekers de interviews eenduidig hebben kunnen benaderen en zoveel mogelijk gelijke labels hebben gebruikt bij het analyseren van de tekst. Na het eerste interview is het tweetal gesplitst, elke onderzoeker labelde een interview, waarna de bevindingen en de manier van labelen nogmaals naast elkaar werd gelegd. De verschillen die naar voren kwamen in de tweede controle werden besproken en zo nodig aangepast, waarna de verdere interviews individueel zijn gelabeld. Nadat alle interviews van labels waren voorzien, zijn alle interviews nog van een laatste controle voorzien. Hieruit bleek dat de labels overeenkwamen, waarna alle fragmenten met een gelijk label onder elkaar konden worden gezet in een nieuw bestand. Bij het structureren van de interviews is gekomen tot een veertiental kernlabels. De kernlabels zijn grotendeels afgeleid van de topiclijst. Tussen deze kernlabels zijn onder andere de zes aspecten van levensbeschouwing te vinden: 'sociale verbanden', 'ervaring', 'opvattingen', 'beelden en symbolen', 'moraal' en 'rituelen'. Daarnaast is een label 'frequentie' die gaat over de mate waarin er over de zes levensbeschouwelijke aspecten binnen supervisie gesproken wordt. De labels 'socialisatie', 'stageplek' 'doel supervisie', 'inhoud supervisie', 'stijl supervisor' zijn benoemd als factoren die van invloed zouden kunnen zijn op de wijze waarop er binnen supervisie aandacht is voor levensbeschouwelijke aspecten van de cliënt. De labels 'professioneel handelen' en 'groei' zijn meer gericht op welke wijze en in welke mate het instrument supervisie bijdraagt aan het professioneel omgaan met levensbeschouwelijke vragen van de cliënt. Onder deze veertien labels valt een heel breed scala aan dimensies. Deze dimensies zijn gegroepeerd en vervolgens samenvattend verwerkt.

2.3. Kwantitatief onderzoek

In een kwantitatief onderzoek is het doel om situaties in kaart te brengen binnen een bepaalde groep. Het gaat vaak om feitelijke gegevens. De resultaten kunnen overzichtelijk weergegeven worden in bijvoorbeeld tabellen of grafieken. Dit kan uitgevoerd worden door middel van een schriftelijk onderzoek of interview met behulp van veelal gesloten vragen. (Verhoeven 2007)

Dit kwantitatieve deel van het onderzoek wordt gedaan onder derdejaars GH-studenten van de opleiding Social Work die op het moment van onderzoek actief aan supervisie deelnemen. In dit onderzoek wordt gekozen om de verzamelde gegevens uit het kwalitatieve deel te vergelijken met de gegevens verzameld in dit kwantitatieve deel. De doelstelling die dit onderzoek beoogt is te vergelijken of de beleving van de supervisoren overeen komt met de bevindingen van de studenten.

De reden dat bij het onderzoek onder de supervisanten gekozen is voor kwantitatief onderzoek heeft te maken met het feit dat het verkrijgen van meningen beoogd wordt. Daarnaast speelt ook de grootte van de populatie een rol. De beperkte tijd die ter beschikking staat voor dit onderzoek is een afweging die meespeelt. Het uitzetten en verwerken van vragenlijsten kost relatief minder tijd dan kwalitatief onderzoek.

2.3.1. Methodische verantwoording ontwerp kwantitatieve deel

Dataverzamelmethode

Er zal gebruik gemaakt worden van een korte vragenlijst. De nadruk van ons onderzoek ligt op het kwalitatieve deel. Het kwantitatieve deel in de vorm van een korte vragenlijst is bedoeld als controle van het kwalitatieve deel, gehouden onder de supervisoren: Klopt de beleving van de supervisoren met de bevindingen van de studenten? In de vragenlijst zal gebruik gemaakt worden van

antwoordschalen. Voor een gestructureerde dataverzameling zal gebruik gemaakt worden van de Likertschaal. Deze levert meer informatie op dan een dichotome vragenlijst waarin slechts gekozen kan worden uit twee antwoordmogelijkheden. De enquête zal een vragenlijst betreffen met schaalvragen, met uitzondering van vraag drie. Dit is wel een dichotome vraag. Aan het eind van de enquête wordt de ruimte geboden voor opmerkingen. Deze opmerkingen worden niet meegenomen in de resultaten, maar kunnen eventueel als bijlage aan het onderzoek toegevoegd worden. De onderzoeksgegevens zullen worden verwerkt in het computerprogramma SPSS en zullen met behulp van statistiekberekeningen worden geanalyseerd.

Populatie

De populatie bestaat uit de derdejaars Social Work studenten verbonden aan de GH die deelnemen aan een supervisie traject. Er is onderscheid te maken tussen voltijd en deeltijdstudenten. Dit zijn de twee variabelen.

In het onderzoek wordt rekening gehouden met non-respons onder de populatie. Om de non-respons zo klein mogelijk te houden zullen onder de respondenten presentjes uitgedeeld worden. Het lectoraat wordt ingezet om het belang van het onderzoek onder de aandacht bij de studenten te brengen.

Betrouwbaarheid

Om de betrouwbaarheid zo groot mogelijk te houden, zijn er de volgende aandachtspunten:

- Vragenlijst zal getest worden onder vierdejaars medestudenten
- Controle door begeleider en beoordelaar H. Stulp
- Contact met opdrachtgever

Interne validiteit

Voor een gestructureerde dataverzameling zal gebruik gemaakt worden van de Likertschaal. Deze levert meer informatie op dan een dichotome vragenlijst waarin slechts gekozen kan worden uit twee antwoordmogelijkheden. Dit verhoogt de interne validiteit.

Externe validiteit

Bij een respons van 60% van de respondenten zien wij de externe validiteit gewaarborgd en de resultaten generaliseerbaar voor de hele populatie.

Begripsvaliditeit

Om de begripsvaliditeit te waarborgen kiezen we voor een zo kort en duidelijk mogelijke vragenlijst die eenduidig te interpreteren is. Deze vragenlijst zal eerst getest worden bij vierdejaars medestudenten om daarna zo nodig nog bij te stellen.

2.3.2. Methodische verantwoording uitvoering kwantitatieve deel

Voor het kwantitatieve deel van het onderzoek zijn de respondenten meerdere malen benaderd door middel van een mail. Allereerst is op 18 maart 2011 het onderzoek aangekondigd zodat de respondenten op de hoogte waren van een op handen zijnde enquête. Daarna is op 22 maart 2011 de enquête verzonden door middel van een mail met bijlage. Om het aantal respondenten te vergroten is bij deze mail vermeld dat de deelnemers aan dit onderzoek een presentje in hun postvak zouden ontvangen. Hierop werd een respons bereikt van 21 studenten. Op de herinneringsmail die 29 maart 2011 is verstuurd, volgde nog een respons van zes studenten. Namens het lectoraat heeft de heer H. Stulp op 7 april 2011 een mail uitgedaan om het belang van het onderzoek nogmaals te onderstrepen. Hierop volgden twee reacties waarbij uit het begeleidend schrijven bleek dat het verband tussen de eerder verzonden mails en het onderzoek niet werd gelegd. Na overleg met de heer Stulp is er een herziene uitgave gemaild wat uiteindelijk resulteerde in de respons van nog zeven studenten. Hiermee kwam het totale aantal respondenten op 36.

Het percentage deeltijdstudenten onder de respondenten is lager dan het percentage voltijdstudenten, namelijk: deeltijd 22,2% versus voltijd 77,8%. Dit komt overeen met de verhoudingen zoals ze gelden binnen de hele populatie.

Ook is er een beduidend percentageverschil in respondenten die de SPH-opleiding volgen en respondenten die MWD-opleiding volgen, namelijk: 36,1% SPH-studenten tegenover 63,9% MWD-studenten. Deze verhouding is een goede afspiegeling van de werkelijkheid, gezien de totale populatie eenzelfde soort verdeling kent.

Om er achter te komen of respondenten moeite zouden ervaren met bepaalde vragen uit de enquête is er een proefenquête uitgezet bij een aantal vierdejaarsstudenten MWD en SPH. De hierop ontvangen feedback is verwerkt.

Bij de definitieve enquête vullen sommige respondenten de naam van hun supervisor in, in plaats van te vermelden of zij van een interne of externe supervisor supervisie ontvangen. Omdat binnen het onderzoeksteam bekend is welke supervisor wel en welke niet verbonden is aan de GH kon voor deze respondenten een overeenkomstig antwoord gegeven worden op de gestelde vraag en is dit in de data verwerkt.

Er is geen steekproef getrokken omdat de totale populatie slechts 80 studenten betrof. Om de betrouwbaarheid van de onderzoeksgegevens te waarborgen is er gekozen om de totale populatie te benaderen. Dit heeft geresulteerd in een respons van 40%. Dit is voldoende, omdat volgens de theorie een respons van 30% representatief is (Verhoeven, 2007). In het onderzoeksplan is een percentage van 60% genoemd als een representatieve en valide respons. De keuze hiervoor was gebaseerd op de verwachting dat het grootste deel van de derdejaars studenten vanuit loyaliteit met hun vierdejaars medestudenten mee zou doen aan dit onderzoek. Dit was achteraf te hoog ingeschat.

Het vermoeden bestaat dat de tegenvallende respons het gevolg is van een aantal oorzaken. Te denken valt aan het tijdstip van het uitzetten van de enquête. Deze viel samen met de toetsweek van de derdejaarsstudenten. Tevens werden er in dezelfde periode diverse andere enquêtes via de GH-mail verstuurd. Mogelijke enquêtemoeheid van de respondent zou een negatief effect gehad kunnen hebben op hun bereidheid te reageren.

3. Resultaten

3.1. Resultaatanalyse

In dit hoofdstuk zullen de resultaten van beide onderzoekvormen weergegeven worden, steeds afwisselend voor het kwalitatieve deel (het onderzoek onder de supervisoren) alsook voor het kwantitatieve deel (het onderzoek onder de supervisanten). Hierbij staat de beantwoording van de deelvragen centraal. In de bijlagen zijn de kwantitatieve resultaten integraal weergegeven.

3.1.1. In welke mate ...

Deelvraag 1: In welke mate komt het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt aan de orde binnen supervisie?

Uit de literatuurstudie die heeft plaatsgevonden voorafgaand aan dit onderzoek, kwam naar voren dat levensbeschouwing een begrip is dat zich moeilijk in één definitie laat vastleggen. In de begripsafbakening in H1.5 wordt levensbeschouwing omschreven als: 'een samenhangend geheel van impliciete en expliciete opvattingen en overtuigingen over het menselijke bestaan. Een levensbeschouwing kun je verantwoorden, dat wil zeggen: je kunt verwijzen naar normen en waarden die je als bepalend uitgangspunt hebt aangenomen. Aan de levensbeschouwing ligt een visie, een ideaal, een geloofsovertuiging ten grondslag'.

Aan de hand van de literatuur van Jef de Schepper (2006) kwamen de volgende zes kernaspecten van levensbeschouwing naar voren:

- Sociale verbanden: mensen vormen groepen op basis van een levensbeschouwing, bijvoorbeeld parochies, gemeenten, actiegroepen,
- Ervaring: hoe mensen hun leven ervaren, wat hun levensgevoel is. Je kunt het leven ervaren als een taak, een strijd, een wonder, een last, een lot,
- Opvattingen: dit kunnen filosofische, (rationele) opvattingen zijn, zoals 'ieder mens is vrij', het kunnen ook symbolische opvattingen zijn, zoals 'God is een vader voor mensen' e.d.
- Beelden en symbolen: opvattingen worden verdeeld in symbolen, kunstwerken, verhalen of visioenen. Deze beelden zijn niet tot opvattingen te herleiden, ze spreken hun eigen taal en zeggen dikwijls meer dan gewone woorden. Wel zijn de beelden nauw verweven met de opvattingen.
- Moraal: de levensbeschouwing van mensen omvat ook regels (normen) voor het dagelijkse leven: 'zorg voor zwakken'; 'respecteer het leven'; 'wees rechtvaardig'; enz.
- Rituelen: daarmee wordt levensbeschouwing lichamelijk beleefd in houdingen, gebaren, vieringen, bloemen en kleren. Als voorbeeld ringen uitwisselen, een kaars opsteken, bloemen bij een begrafenis.

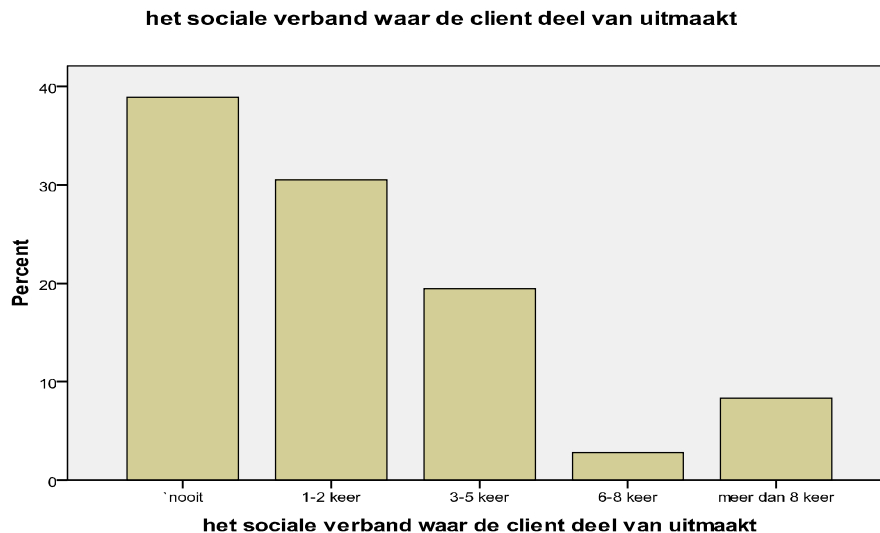
Bovenstaande zes aspecten zijn verwerkt in de enquête die de derdejaarsstudenten via de mail hebben ontvangen. Hier is dus expliciet op geënquêteerd. Ook in de topiclijst die is opgesteld ter voorbereiding op het interview met de supervisoren zijn deze zes aspecten opgenomen. Tijdens het interview is tevens hierop expliciet doorgevraagd.

Dit heeft geleid tot de volgende resultaten gespecificeerd per aspect:

- **Sociale verbanden**

Kwantitatief (onderzoek onder supervisanten)

Grafiek 1 sociale verbanden

De supervisanten hebben de vraag voorgelegd gekregen hoe vaak het tijdens supervisie gaat over het sociale verband waarvan de cliënt deel uit maakt (parochies, gemeenten, actiegroepen,) en hoe daar als professional mee om te gaan.

Volgens de respondenten wordt het dit aspect niet vaak binnen supervisie besproken. Zoals te zien in grafiek 1 geeft namelijk bijna 70% van de respondenten aan dat het sociale verband van de cliënt nooit of slechts 1-2 keer ter sprake komt.

Kwalitatief (onderzoek onder supervisors)

Wat betreft de frequentie van het aan de orde komen van de sociale verbanden die belangrijk zijn voor de cliënt vallen grote verschillen op. Op de vraag hoe vaak dat nu aan de orde komt variëren de antwoorden van 'nooit' tot 'altijd' en alles wat daartussen zit. Wat hierin opvalt is dat met name de supervisors die supervisie geven aan SPH-studenten aangeven dat het niet of amper aan de orde komt. Zij lichten toe dat de cliënten in een instelling wonen, in een groep, waardoor de eigen sociale verbanden grotendeels uit beeld zijn. Bij cliënten uit een andere cultuur lijkt het eerder aan de orde te komen.

Een supervisor geeft aan dat cliënten met een sterke binding met hun levensbeschouwelijke context nog wel eens wantrouwend zijn naar maatschappelijk werkers, omdat zij niet weten hoe de maatschappelijk werker zelf in het leven staat. Cliënten vragen zich af of het wel veilig is om het daarover te hebben. Of dit binnen supervisie aan de orde komt is niet duidelijk uit het interview naar voren gekomen. Een van de supervisors noemt het artikel 'Onverbondenheid of over dat wat ons bindt' van Gerrit Glas (2006) dat door de betreffende supervisor nog wel eens meegegeven wordt aan supervisanten als het gaat over sociale verbanden.

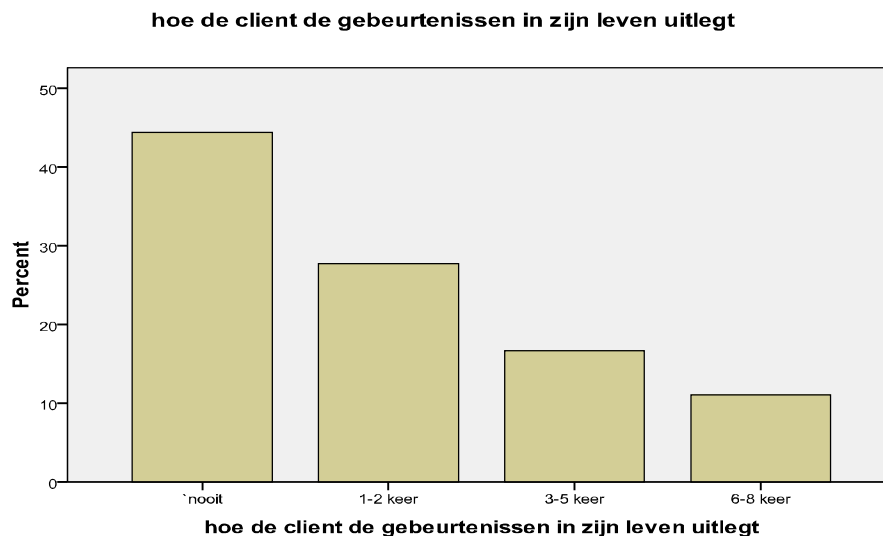
"Als ik nu kijk naar de supervisiegroepen en ik beperk mij tot deze van dit jaar, dan merk ik eigenlijk niet dat dat zo op de voorgrond komt".

"Dat zou kunnen, maar of dat zo expliciet vaak aan de orde komt in maatschappelijk werk begeleidingen? Ik denk wel heel impliciet, dat bepaalt vaak wel een beetje de sociale kleur die mensen hebben".

- **Ervaring**

Kwantitatief (onderzoek onder supervisanten)

Grafiek 2 ervaring

De supervisanten hebben de vraag voorgelegd gekregen hoe vaak het tijdens supervisie gaat over omgaan met de manier waarop de cliënt zijn leven ervaart: als een taak, een strijd, een wonder, een last, een lot, enz.

In grafiek 2 valt op dat bijna de helft van de respondenten aangeeft dat dit onderwerp nooit ter sprake komt. Hier valt dus uit op te maken dat voor een groot deel van de populatie geldt dat het nooit ter sprake komt. De keuzemogelijkheid 'meer dan acht keer' werd bij dit aspect niet benut. Om die reden is deze ook niet terug te zien in grafiek 2.

Kwalitatief (onderzoek onder supervisors)

De frequentie waarin het aspect 'ervaring' aan de orde lijkt te komen varieert van 'niet' tot 'regelmatig'. Wel wordt er onderscheid gemaakt tussen impliciet en expliciet aan de orde komen, waarin een aantal supervisors aangeeft dat het impliciet altijd aan de orde is.

"Het is altijd aanwezig, ja dat zit ook gewoon in mijn hoofd, dat zit in de werkers, dat zit in de cliënt en dus daar kun je nooit omheen. Hoe vaak het expliciet aan de orde komt, geen idee, hoe meer het impliciet aan de orde is, hoe minder het expliciet aan de orde hoeft te komen."

Als oorzaken van het niet expliciet aan de orde stellen wordt gegeven dat er te weinig rust is, er teveel andere zaken aan de orde zijn en dat de focus binnen supervisie ligt op de supervisor. Het komt voor dat de supervisor frictie ervaart of hij de cliënt wel of niet moet vertellen hoe hij persoonlijk zijn leven ervaart, omdat hij die ervaring de cliënt ook gunt. Als voorbeelden waarin dit aspect aan de orde komt worden supervisors genoemd die met vluchtelingen werken, te maken hebben met cliënten met suïcideneigingen, depressiviteit, verslaving en OTS-situaties.

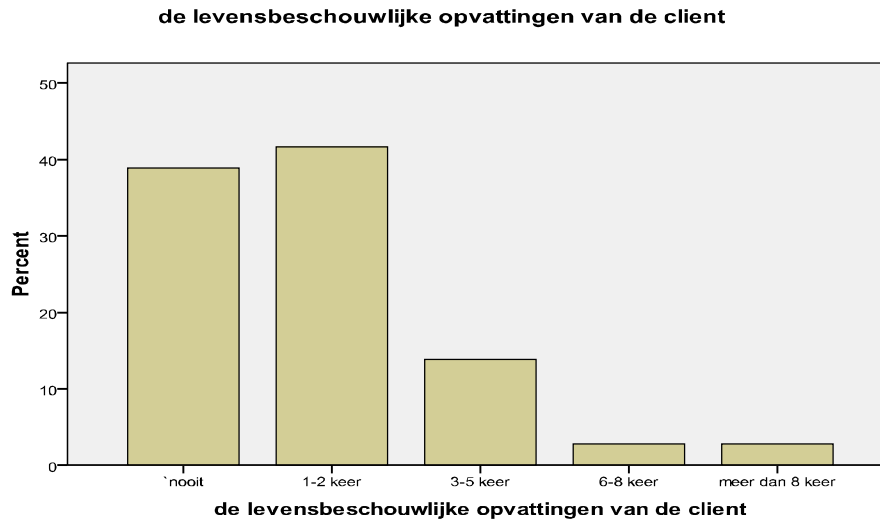
"Dus dat komt eigenlijk altijd wel, hoe mensen er tegenaan kijken. Tegen hun probleem of tegen hun taak, dat komt altijd wel impliciet aan de orde."

"Wat je soms wel eens meemaakt, dat is dat dat studenten iets willen achterlaten bij die cliënt hè, dat ze hem hoop willen geven of perspectief."

- **Opvattingen**

Kwantitatief (onderzoek onder supervisanten)

Grafiek 3 opvattingen

De supervisanten hebben de vraag voorgelegd gekregen hoe vaak het tijdens supervisie gaat over hoe om te gaan met opvattingen die belangrijk zijn voor de cliënt, zoals 'ieder mens is vrij', 'God is een vader voor mensen' e.d. Uit grafiek 3 blijkt dat op deze vraag bijna evenveel respondenten lieten weten dat dit aspect nooit (38,9%) of 1-2 keer (41,7%) aan de orde komt. Een merendeel van de studenten (80%) geeft hiermee aan dat het aspect opvattingen niet of nauwelijks wordt besproken tijdens supervisie.

Kwalitatief (onderzoek onder supervisors)

Hoe frequent er situaties ingebracht worden die te maken hebben met de opvattingen van de cliënt varieert van 'wel eens' tot 'altijd'. Aangegeven wordt dat het in de eerste plaats belangrijk is dat de supervisor zijn eigen opvattingen helder heeft en dat hij deze los kan zien van de opvattingen van de cliënt. Binnen supervisie worden er nog wel eens situaties ingebracht waarbij het niet helder is of het nu gaat om opvattingen van de cliënt of om persoonlijke opvattingen van de supervisor. Een supervisor geeft aan dat supervisors het regelmatig als bevrijdend ervaren om te ontdekken dat de eigen opvatting er niet toe doet.

"In principe maakt het niet uit of je nou moslim bent of christen of wat dan ook. In het gesprek hoeft het niks uit te maken".

"... als er situaties zijn waarbij ze nog verlegenheid ervaren, dan komt het nog wel eens aan de orde".

"Mensen reageren altijd vanuit opvattingen, vanuit normen en waarden die ze hebben, vanuit vooroordelen die ze hebben. Het is altijd aanwezig en komt impliciet altijd aan de orde."

Nieuwsgierig zijn, onderzoeken, cliënt bevragen om helder te krijgen welke opvattingen leidend zijn voor de cliënt, worden genoemd als belangrijke vaardigheden voor de supervisor. In hoeverre dit daadwerkelijk aan bod komt binnen supervisie komt uit de interviews niet duidelijk naar voren. Een vraag die binnen supervisie nog wel eens besproken wordt is of je gehoor kan geven aan iets waar je persoonlijk niet achter staat. Heeft de opvatting van de supervisor dan een dienende of een heersende functie? Ook wordt opgemerkt dat een opvatting vaak een buitenkant is van een hele diepe emotie.

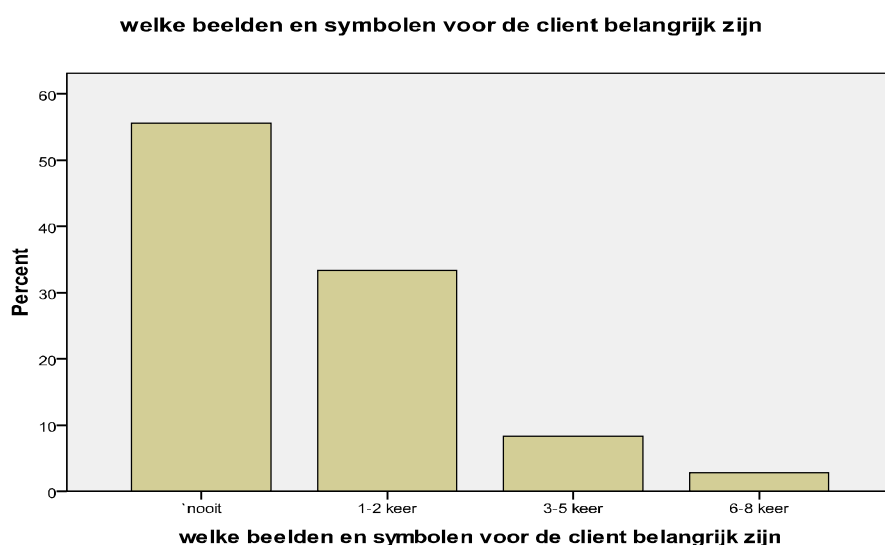
“Vaak zitten strakke opvattingen vast zitten aan verdriet van vroeger, dus dan komt dat wel aan de orde. Als opvattingen van de cliënt bij studenten pijn doen dan heeft dat altijd iets met verwerken te maken, in ieder geval met onvrijheid.”

Situaties rond leven en dood, man-vrouw verhoudingen, seksualiteit, vloeken, zondagsrust, asielzoekerproblematiek e.d. zijn voorbeelden die genoemd worden waarin het aspect ‘opvattingen’ binnen supervisie aan de orde komt.

- **Beelden en symbolen**

Kwantitatief (onderzoek onder supervisanten)

Grafiek 4 beelden en symbolen

De supervisanten hebben de vraag voorgelegd gekregen hoe vaak het tijdens supervisie gaat over hoe om te gaan met beelden en symbolen die belangrijk zijn voor de cliënt, zoals bijv. kunst; verhalen; kruis; menora e.d.

In grafiek 4 komt duidelijk naar voren dat ook dit onderwerp volgens de studenten weinig tot geen aandacht krijgt binnen supervisie. Een grote meerderheid, namelijk 88,9% van de respondenten, geeft aan dat het nooit, c.q. 1 tot 2 keer wordt besproken. De keuzemogelijkheid ‘meer dan acht keer’ werd bij dit aspect niet benut. Om die reden is deze ook niet terug te zien in grafiek 4.

Kwalitatief (onderzoek onder supervisors)

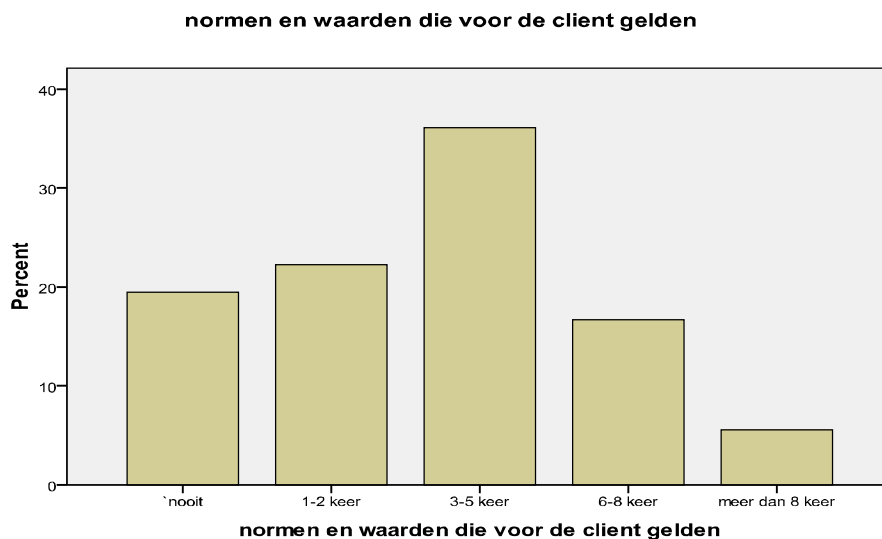
Op de vraag of er situaties besproken worden die te maken hebben met beelden en symbolen die belangrijk zijn voor de cliënt, wordt overwegend aangegeven dat het zelden een item is binnen supervisie. Het komt wel eens aan de orde in situaties rond sterven en afscheid nemen en in werken met andere culturen. Ook wordt opgemerkt dat als het aan de orde komt, het niet zo zeer gericht is op de cliënt, maar meer op eigen levensvragen van de supervisor. Hierin is wel verschil merkbaar tussen voltijd- en deeltijdstudenten, die zich duidelijk in verschillende levensfasen bevinden.

“Afscheid nemen komt wel regelmatig aan bod. Hoe neem je afscheid van iemand die overlijdt.”

- **Moraal**

Kwantitatief (onderzoek onder supervisanten)

Grafiek 5 moraal

De supervisanten hebben de vraag voorgelegd gekregen hoe vaak het tijdens supervisie gaat over omgaan met normen en waarden die voor de cliënt belangrijk zijn in het dagelijks leven zoals: zorg voor de zwakken, wees rechtvaardig enz.

Uit grafiek 5 is duidelijk af te lezen dat dit aspect van levensbeschouwing volgens de studenten aanzienlijk vaker wordt besproken binnen supervisie dan de andere levensbeschouwelijke aspecten. 36,1% geeft namelijk aan dat dit onderwerp 3 tot 5 keer is besproken tijdens supervisie. In vergelijking met de andere aspecten van levensbeschouwing ligt het percentage studenten dat voor de keuzemogelijkheid 'nooit' kiest hier ook aanzienlijk lager.

Kwalitatief (onderzoek onder supervisors)

Op de vraag of er wel eens situaties ingebracht worden die te maken hebben met de normen, waarden en/of leefregels die voor de cliënt belangrijk zijn wordt vrijwel unaniem aangegeven dat dat vaak aan de orde komt. Niet altijd expliciet, maar impliciet vrijwel altijd. Wel lijkt dit afhankelijk te zijn van de identiteit van de instelling en van de doelgroep waar de supervisor stage loopt. Net als bij opvattingen wordt ook hier genoemd dat de supervisor moet leren eigen normen en waarden los te zien van die van de cliënt.

"Wat onze cliënten doen daar word je niet vrolijk van, dat is continu zo. Dat is voor veel studenten een worsteling, tot ze het kunnen loslaten: oké, het is niet mijn leven en ik ga ze begeleiden ondanks hun keuzes."

Toch komt regelmatig de vraag binnen supervisie naar voren: kan ik iemand helpen als mijn normen en waarden zo botsen met die van de cliënt? Als belangrijke vaardigheid wordt genoemd om met de cliënt van gedachten te wisselen: 'vind je het nou wel verstandig om dit te doen..?' of 'hoe zouden andere mensen dat doen?' of 'kun je je voorstellen dat andere mensen daar anders over denken?' Het opleggen van eigen normen en waarden wordt als niet professioneel gezien. Ook wordt soms heel bewust het levensbeschouwelijke aspect eraf gehaald:

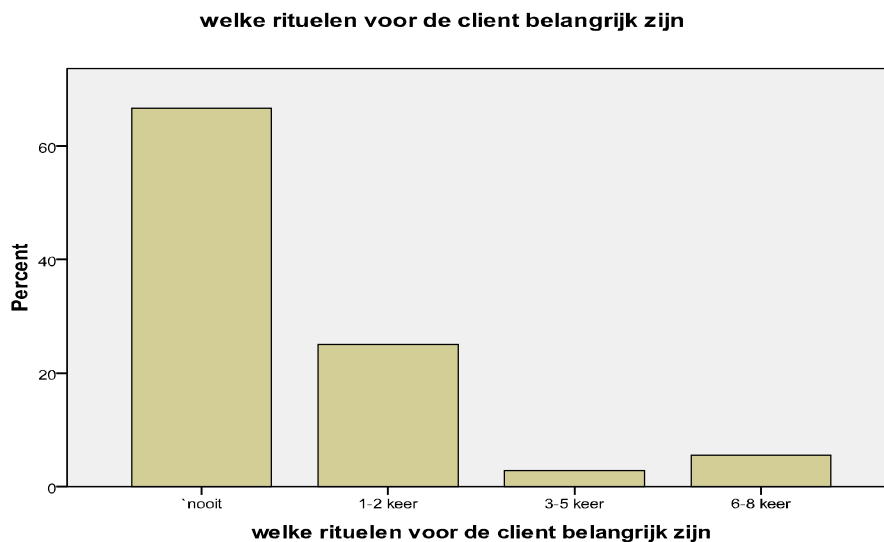
"Meestal als het dit soort inbrengen zijn dan neem ik bijna altijd de meer methodische insteek: wat zijn de doelen, wat zijn regels die op de groep zijn en hoe ben je daar als stagiaire mee aan de slag. Dan haal ik juist het levensbeschouwelijke er weer meer van af omdat dat in mijn beleving dan juist teveel in de weg gaat zitten".

Als voorbeelden van inbrengen worden situaties genoemd rond vloeken (zie bovenstaand citaat), seksualiteit, ongewenste zwangerschap, werken op zondag en omgaan met macht.

- **Rituelen**

Kwantitatief (onderzoek onder supervisanten)

Grafiek 6 rituelen

De supervisanten hebben de vraag voorgelegd gekregen hoe vaak het tijdens supervisie gaat over hoe om te gaan met rituelen die belangrijk zijn voor de cliënt. Te denken valt aan kaarsen opsteken, bloemen bij een begrafenis, een reinigingsritueel, halal slachten, het koosjer bereiden van de maaltijd, bidden enz. Van alle levensbeschouwelijke aspecten is er volgens de studenten het minste aandacht voor het aspect rituelen. Zoals te zien is in grafiek 6 kiest 66.7% voor de keuze mogelijkheid 'nooit'. Volgens een vierde van de studenten komt het onderwerp 1-2 keer aan de orde.

De keuzemogelijkheid 'meer dan acht keer' werd bij dit aspect niet benut. Om die reden is deze ook niet terug te zien in grafiek 6.

Kwalitatief (onderzoek onder supervisors)

De frequentie die aangegeven wordt bij het aan de orde komen van rituelen die belangrijk zijn voor de cliënt varieert van 'niet' tot 'niet veel'. Als reden voor het weinig aan de orde komen wordt gegeven dat het afhankelijk is van de instelling en dat veel studenten dus bij christelijke instellingen stage lopen. Over supervisanten die in seculiere instellingen werken wordt aangegeven dat er meer openheid is dan vroeger richting andersdenkenden, dat het aspect vroeger dus meer aan de orde kwam. Wel wordt een aantal keren 'bidden' en 'Bijbellezen' genoemd als rituelen binnen een christelijke instelling en hoe daar mee om te gaan. Meerdere supervisors geven aan kritisch te zijn als het gaat om bidden met de cliënt. De supervisor heeft zich volgens hen af te vragen welke functie het bidden heeft, wat het betekent in het contact en hoe het zich verhoudt tot de hulpvraag. Een voorbeeld dat hierin genoemd wordt is een supervisor die een situatie inbracht waarin de cliënt hem vroeg samen te bidden. Na doorvragen door de supervisor bleek dat de cliënt wilde bidden of God wou verhinderen dat het kind uit huis geplaatst werd.

"Daar valt misschien wel meer in te onderzoeken, zo van waarom wil de cliënt dat nu? Waarom wil hij dat van jou, en waar wil hij dan voor bidden? Wat is de vraag achter deze vraag, wat is het verhaal erachter".

“Ik zou er geen enkel probleem mee hebben om met een cliënt te bidden ‘Wilt U het goed maken, wat er ook uitkomt’. Maar ik denk heel vaak dat wanneer klanten dat vragen, dat er een luchtje aan zit.”

Samenvattend

Kwantitatief (onderzoek onder supervisanten)

Omgaan met rituelen die voor de cliënt belangrijk zijn komt het minst aan de orde binnen supervisie. 66,7% Van de respondenten kiest namelijk voor de antwoordmogelijkheid ‘nooit’. 25% van de ondervraagden geeft aan dat het 1 tot 2 keer aan de orde is geweest. Het meest frequent komt volgens de studenten het aspect ‘moraal’ terug in de supervisiebijeenkomsten. 36 % Van de ondervraagden geeft namelijk aan dat dit thema 3 tot 5 keer ter sprake is geweest. De overige levensbeschouwelijke aspecten komen volgens de studenten weinig terug tijdens de supervisiebijeenkomsten. Er wordt veelal gekozen voor de keuzemogelijkheid ‘nooit’ en de keuzemogelijkheid ‘1 tot 2 keer’. Een uitzondering hierop is dus het aspect moraal, waarvan aangegeven wordt dat het beduidend vaker aan de orde komt.

Er is geen significant verschil te bestaan tussen de variabelen deeltijd en voltijd of tussen MWD en SPH studenten. Dit blijkt uit de chi-kwadraat toets die op deze variabelen is toegepast (zie bijlage).

Kwalitatief (onderzoek onder supervisors)

Ondanks dat het hier om kwalitatief onderzoek gaat is er wel steeds gevraagd naar de frequentie waarin het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt aan de orde komt. Hier is al een en ander over gezegd bij de zes aspecten van levensbeschouwing. De vraag naar frequentie wordt door de meeste supervisors als moeilijk te beantwoorden ervaren.

“Kwantitatief zijn mijn uitspraken onbetrouwbaar”

Deze uitspraak geldt in principe voor alle supervisors aan wie de vraag gesteld is. De vraag is gesteld om een globale indruk te krijgen. Het komt aan de orde, zowel in de inbreng van de supervisant, als in de reflectie, alsook door actieve inbreng van de supervisor. Wat opvallend veel gezegd wordt is dat het impliciet heel vaak of altijd aan de orde is, het is met het hele supervisieproces verweven. Opvattingen, ervaring en moraal lijken er qua frequentie uit te springen, lijken het vaakst aan de orde te komen.

“Ik vind het wel belangrijk bij levensbeschouwing, dat je een verschil zou kunnen maken tussen impliciete en expliciete levensbeschouwing, want je hebt mensen, die hebben wel , natuurlijk een levensbeschouwing terwijl ze dat niet bewust zijn.”

Discrepancie kwantitatieve en kwalitatieve resultaten

Uit bovenstaande blijkt dat er duidelijke verschillen zijn in de uitkomsten vanuit de interviews met de supervisors en de uitkomsten vanuit de vragenlijsten onder de supervisanten. Over het geheel is het onderwerp ‘omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt’ volgens de supervisors vaker aan de orde dan dat de supervisanten in de vragenlijst aangeven.

Deze verschillen zouden te herleiden kunnen zijn naar de fase waarin de supervisanten zich bevinden. Supervisie is een proces waarbij stap voor stap gewerkt wordt aan reflectie op de verschillende niveaus. Het kan zijn dat op het moment van enquêteren de studenten in dat proces nog bezig waren te ontdekken hoe zij zelf in het leven staan waarbij nog niet de verbinding is gelegd naar de reflectie op een hoger niveau. Juist op hoger niveau wordt meer stilgestaan bij de invloed van hun levensvisie en -houding in het omgaan met de cliënt.

Ook zou een mogelijke oorzaak kunnen liggen in het impliciet en expliciet aan de orde zijn van de zes aspecten van levensbeschouwing. Het niet herkennen door de supervisant van de impliciete levensbeschouwelijke aspecten zou een lagere score in uitkomsten van de enquête kunnen verklaren. Dit zou een factor kunnen zijn voor de discrepantie tussen de uitkomsten van de supervisors en die van de supervisanten.

3.1.2. Op welke wijze ...

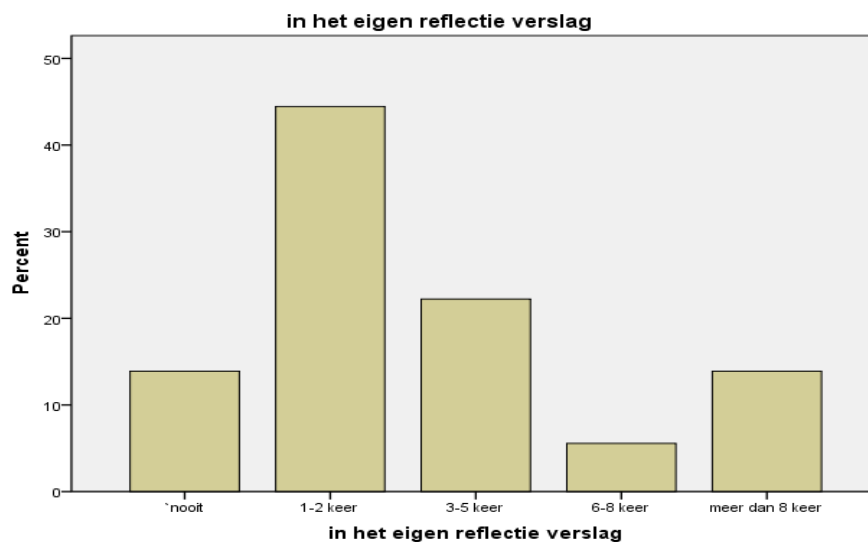
Deelvraag 2: Op welke wijze komt het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt aan de orde binnen supervisie?

De tweede deelvraag vloeit voort uit de eerste. De bedoeling is door middel van deze vraag helder te krijgen hoe de thematiek van het onderzoek aan de orde gesteld wordt. Komt het aan de orde door de inbreng van de supervisant, door de reflectieverslagen of doordat de supervisor dit aspect aan de orde stelt. Tevens is het doel van deze vraag helder te krijgen op welke wijze er inhoudelijk binnen supervisie over levensbeschouwing gesproken wordt.

3.1.2.1. 'Op welke wijze ...' kwantitatief (onderzoek onder supervisanten)

- In het eigen reflectieverslag

Grafiek 7 reflectie

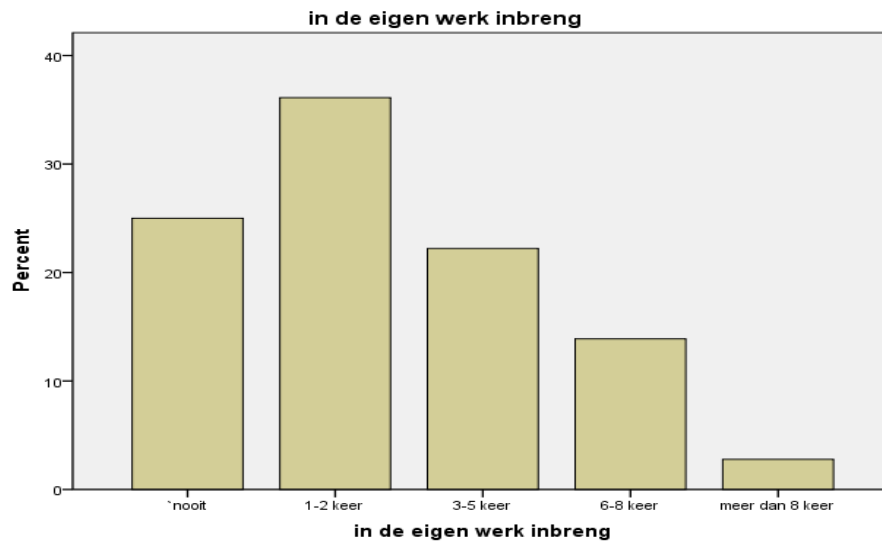

De supervisanten hebben de vraag voorgelegd gekregen hoe vaak het thema levensbeschouwing door middel van de eigen reflectie aan de orde komt.

In grafiek 7 is te zien dat bijna de helft van de studenten aangeeft dat levensbeschouwing 1 tot 2 keer aan de orde komt door middel van het reflectie verslag. Ongeveer één vijfde geeft aan dit vaker te doen namelijk 3 tot 5 keer gedurende het supervisie traject. Het valt op dat de keuze mogelijkheid 'meer dan 8 keer' uitkomt op een percentage van 13,9%. Dit is hoog in vergelijking met de onderdelen: werkinbreng, medestudent en supervisor. Uit de resultaten blijkt dat als het aan de orde komt, dat dit vaak is door middel van het eigen reflectieverslag.

- In de eigen werkinbreng

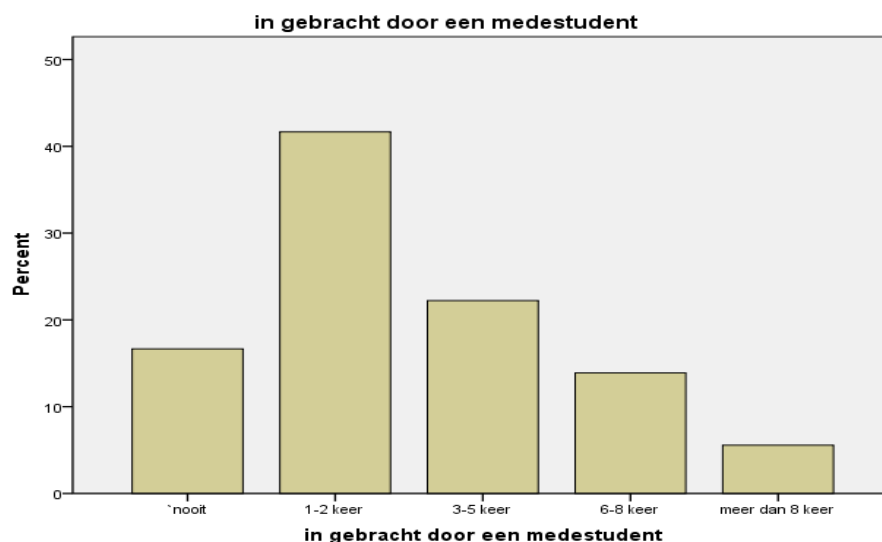
Grafiek 8 werk inbreng

De supervisanten hebben de vraag voorgelegd gekregen hoe vaak het thema levensbeschouwing door middel van de eigen werk inbreng aan de orde komt. In grafiek 8 is te zien dat één vierde van de studenten aangeeft nooit levensbeschouwelijke thema's in te brengen tijdens supervisie door middel van een eigen werkinbreng. Dit is een opvallend grote groep in vergelijking met de andere onderdelen. Een grote groep studenten kiest ook voor de keuze mogelijkheid 1-2 keer.

- Ingebracht door een medestudent

Grafiek 9 medestudent

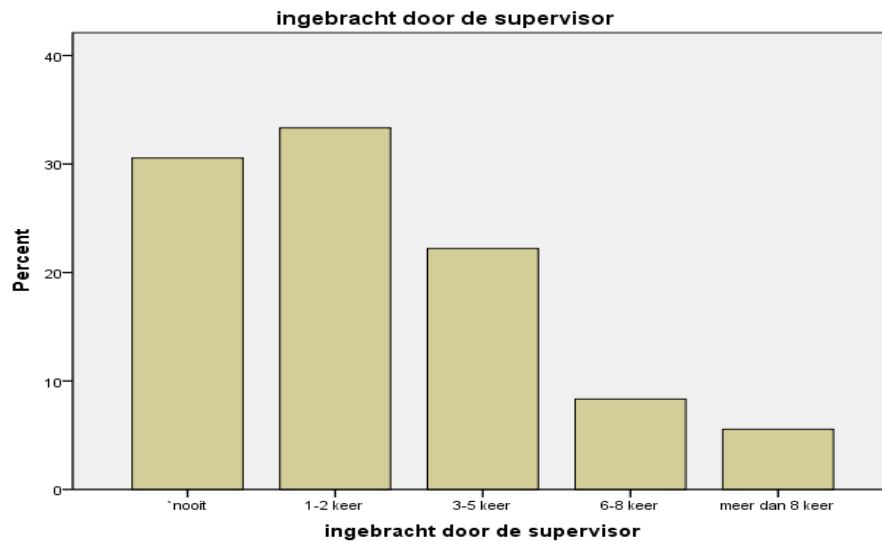
De supervisanten hebben de vraag voorgelegd gekregen hoe vaak het thema levensbeschouwing door inbreng of reflectie van de medestudent aan de orde komt.

Uit grafiek 9 blijkt dat de grootste groep studenten kiest voor de keuze mogelijkheid 1-2 keer.

Verder laat deze grafiek geen bijzondere verschillen of overeenkomsten zien.

- Ingebracht door de supervisor

Grafiek 10 supervisor

Aan studenten is de vraag voorgelegd hoe vaak gedurende het supervisie traject de supervisor het thema levensbeschouwing actief ter sprake brengt. In grafiek 10 zijn de uitkomsten te zien hoe studenten hierop hebben geantwoord. Opvallend is dat studenten de inbreng van de supervisors laag scoren. Veel respondenten geven aan dat hun supervisor dit thema nooit, of 1-2 keer ter sprake brengt. Slechts een kwart geeft aan dat dit 3 tot 5 keer door de supervisor actief wordt ingebracht.

Samenvattend

Uit grafiek 7 t/m 10 valt af te lezen dat wanneer het gaat om hoe levensbeschouwing binnen supervisie aan de orde komt de onderdelen waarin de student een actieve bijdrage moet leveren hoger scoren dan wanneer het initiatief bij de supervisor ligt. Uit de kwantitatieve gegevens valt dus op te maken dat de studenten van mening zijn dat zij zelf het onderwerp levensbeschouwing actiever aan de orde stellen dan de supervisor. Verder valt het op dat de keuzemogelijkheid 3-5 keer in alle onderdelen gelijk zijn namelijk 22,2%

Op de deelvraag 'hoe omgaan met levensbeschouwing van de cliënt' ter sprake komt tijdens supervisie kan uit de enquête worden opgemaakt dat dit volgens de studenten hoofdzakelijk aan de orde komt door de eigen reflectieverslagen of door inbreng van een medestudent.

25% Geeft aan omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt nooit aan de orde te stellen door middel van de eigen werkinbreng. Ook de rol van de supervisor lijkt minimaal.

Volgens de meeste studenten brengen supervisors de verschillende levensbeschouwelijke aspecten van de cliënt niet naar voren. 30,6% Antwoordt dat de supervisor dit thema nooit inbrengt, 33,3% zegt dat hun supervisor dit 1 tot 2 keer ter sprake heeft gebracht, 22,2% geeft aan dat hun supervisor het thema 3 tot 5 keer aan de orde heeft gesteld.

3.1.2.2. 'Op welke wijze ...' kwalitatief (onderzoek onder supervisors)

In het kwalitatieve deel van het onderzoek is door de interviewers aan de hand van dezelfde zes aspecten als in het kwantitatieve deel gevraagd aan de supervisors op welke wijze binnen supervisie de levensbeschouwelijke aspecten van de cliënt aan de orde komen. In de resultaatanalyse zijn door middel van labeling van de interviews de meest voorkomende items bepaald. In tegenstelling tot de aspecten uit het kwantitatieve deel (in reflectieverslag, eigen inbreng, initiatief supervisor) bleken uit de interviews de vijf onderwerpen 'socialisatie', 'stageplek', 'doel supervisie', 'inhoud supervisie' en 'stijl supervisor' steeds opnieuw naar voren te komen en daarmee lijken dit de factoren die van invloed zijn op de wijze waarop er binnen supervisie aandacht is voor levensbeschouwelijke aspecten van de cliënt. In de beantwoording van deze deelvraag lopen de uitkomsten van de vragenlijst en de

uitkomsten van de interviews daarom niet parallel, de supervisoren noemden andere aspecten dan de supervisanten. De uitkomsten van het kwantitatieve en kwalitatieve deel zijn daarom niet met elkaar te vergelijken, maar bieden wel bredere informatie in het kader van dit onderzoek. De door de supervisoren genoemde onderwerpen willen we hieronder een voor een bij langs gaan.

- **Socialisatie**

Het supervisietraject start voor de supervisant met het schrijven van een socialisatieverslag, met als vast onderdeel zijn socialisatie als christen. Hier wordt door de supervisoren verschillend mee omgegaan. Enkele supervisoren geven aan het socialisatieverslag ter kennisgeving aan te nemen of het aan de start juist bewust niet te lezen. Als reden voor deze keus geven zij aan zo het contact met de supervisant open in te willen gaan. Andere supervisoren geven aan grote waarde te hechten aan dit verslag en in het eerste contact hier veel aandacht aan te geven. Op de vraag wanneer op dit socialisatieverslag ingezoomd wordt antwoordt één van de supervisoren:

“Bijvoorbeeld als ze gaan stagelopen in een niet-christelijke instelling en ze hebben in hun leven nog niet een niet-christen gezien bij wijze van spreken hè, als dat in hun verslag naar voren komt...”

Er wordt aangegeven dat op de GH een vrij eenzijdig klimaat heerst: veel studenten met dezelfde soort levensbeschouwelijke achtergrond met dezelfde christelijke normen en waarden. Diversiteit in een supervisiegroep wordt als waardevol ervaren. Binnen supervisie is er aandacht voor het godsbeeld van de supervisant alsook voor het beeld hoe de supervisant gelooft dat God naar hem kijkt. Een aantal supervisoren geeft aan dat binnen mentoraat in het eerste en tweede jaar het denken over de eigen levensbeschouwing al behoorlijk in gang gezet is. Dit wordt niet door alle supervisoren zo ervaren. Het lijkt erop dat levensbeschouwelijke thema's erg verbonden zijn aan de eigen socialisatie en dus niet los van elkaar gezien kunnen worden.

“Je kunt het één niet van het ander los zien. En nog een voorbeeld, ja die socialisaties van iedereen, die krijgen een hele grote, ja bij mij in elk geval, komt dat allemaal wel erg naar voren.”

- **Stageplek**

Wat betreft de stageplek geeft een aantal supervisoren aan de indruk te hebben dat veel studenten stagelopen binnen christelijke instellingen. De studenten zouden hierin kiezen voor veilig. Eén supervisor noemt hierin het percentage van 80%. Met name reformatische studenten zouden kiezen voor instellingen dichtbij hun eigen normen en waarden. Het lijkt dat dit een reden kan zijn voor het weinig aan de orde komen van levensbeschouwelijke vragen van cliënten. Er lijkt soms sprake van vanzelfsprekendheid. Deze vanzelfsprekendheid wordt in één van de interviews levensbeschouwelijke bedrijfsblindheid genoemd.

“Ik ervaar op deze school dat veel studenten toch bij christelijke instellingen werken, en het gevaar van werken bij een christelijke instelling is dat normen en waarden of levensbeschouwing niet zo geëxpliciteerd wordt, omdat we dat toch wel delen met elkaar.”

Op evangelische stageplekken ervaren studenten volgens hun supervisor nogal eens spanning tussen professioneel handelen en een evangeliserende benadering. Opgemerkt wordt dat de student, waar hij ook werkt, in eerste plaats hulpverlener is en in de tweede plaats christen.

- **Doel supervisie**

Wat betreft het instrument supervisie en op welke wijze dit instrument bijdraagt in het omgaan met levensbeschouwelijke vragen van de cliënt, valt het op dat de supervisoren regelmatig verrast zijn door de vraagstelling. Veel supervisoren geven aan dat supervisie niet gericht is op de cliënt, maar in

eerste instantie op de supervisant. Het gaat om het functioneren van de supervisant, welke gerelateerd is aan de werkomgeving. De persoonlijke thema's van de supervisant lijken centraal te staan binnen supervisie. Een supervisor geeft aan dat hij supervisie niet als praktijkbegeleiding ziet, daarbij is de rol van de cliënt misschien meer aanwezig.

"Ik moet er over nadenken van hoe heeft de cliënt dat. Ik merk dat ik zelf meer gefocust ben op de supervisant en veel minder op het cliëntsysteem."

In de meeste interviews komt naar voren dat het lastig is voor de supervisant om professioneel om te gaan met levensbeschouwelijke vragen van de cliënt als de supervisant geen goed zicht heeft op zijn eigen levensbeschouwing. Het valt op dat het binnen supervisie vooral gaat om de ontwikkeling van de supervisant, die zijn eigen ethisch normatieve kaders leert verantwoorden en leert een eigen mening en visie te ontwikkelen. In de meeste interviews komt ook naar voren dat dit te maken heeft met de leeftijd van de supervisanten, die nog volop in ontwikkeling zijn en nog moeten leren om zich autonoom in plaats van afhankelijk op te stellen. Veel supervisors geven aan dat supervisie de supervisant helpt om zich bewust te worden van zijn eigen levensbeschouwing.

"Hij moet leren over zijn eigen levensbeschouwelijke aspecten te communiceren in taal waarmee je afstemt op de ander."

In de interviews komt wel regelmatig naar voren dat het doel van supervisie ook is, dat supervisanten uiteindelijk wel de vertaalslag naar het beroep kunnen maken. De 'ambachtelijke ontwikkeling als beroepsbeoefenaar' wordt het een keer genoemd. Op het gebied van levensbeschouwing betekent dit dat supervisanten technieken aanleren om gesprekken te voeren met cliënten over hun levensbeschouwing. Of dit binnen supervisie ook werkelijk een aandachtspunt is komt uit de interviews niet duidelijk naar voren. Supervisanten moeten zicht krijgen op het micro- meso- en macroniveau van de cliënt en zich staande kunnen houden als hulpverlener in elke situatie.

"Een student die mag zich ook ontwikkelen op persoonlijk vlak, maar die moet ook ruimte hebben voor het leren van het vak en kijken hoe hij als beroepsbeoefenaar daarin acteert en zich ontwikkelt"

• Inhoud supervisie

In de gesprekken met de supervisors valt het op dat er nog al eens gesproken over theoretische modellen die ervoor kunnen zorgen dat het begrip levensbeschouwing aan de orde komt in een supervisietraject. Het gaat dan meer over de inhoud van een supervisietraject, waarbij deze modellen kunnen helpen om de overstijgende thematiek aan de orde te laten komen. Het model van Bateson wordt het vaakst door supervisors genoemd. In de supervisie module is hier een afgeleide van opgenomen: het ui-model. Dit model is opgebouwd uit meerdere lagen, waarbij de levensbeschouwing wordt geplaatst in de bovenste lagen. Meerdere supervisors geven aan dat dit model kan helpen om te focussen op de diepere lagen waaronder levensbeschouwing valt. Daarnaast wordt het spiraalmodel van Korthagen genoemd en ook een aantal keren de driehoek met de integratieniveaus voor supervisorisch leren. Levensbeschouwing wordt gezien als overstijgende thematiek, waarbij de ene supervisor aangeeft dat het automatisch aan bod komt, terwijl een ander juist aangeeft dat het een ondergesneeuwd kindje is in een supervisietraject.

"In de modulehandleiding krijgen de studenten het model van de niveaus van Bateson aangereikt, net als het model van Korthagen. Het handelen, wat iemand doet wordt geplaatst in een bepaalde context en wordt aangestuurd door iemands vermogens, capaciteiten en daar boven weer vanuit iemands overtuiging en daarboven weer door zijn identiteit. En voor identiteit is weer bepalend van waaruit doet iemand de dingen."

Verder valt in de gesprekken op dat er een duidelijk verschil lijkt te zijn tussen het eerste gedeelte en het tweede gedeelte van een supervisietraject. In de eerste 6-7 sessies geven supervisors aan dat de

focus vooral gericht is op de supervisant, het leren op het eerste integratieniveau. Dit zou volgens de supervisoren kunnen verklaren dat hier weinig over de levensbeschouwing van de cliënt wordt gesproken. In het tweede gedeelte van een supervisie traject lijkt er meer ruimte voor de cliënt te komen. De focus komt dan ook meer op het handelen in de bredere context van de beroepspraktijk te liggen, de integratie op het tweede niveau.

“Het kan zijn dat het in de eerste zes sessies alleen maar gaat over de supervisant zelf en misschien het contact met collega's en dat de hele cliënt niet genoemd wordt in het begin, omdat daar de focus dus blijkbaar niet zit.”

“Globaal denk ik in de eerste helft minder en in de tweede helft vaker, dat kan het in iedere supervisie wel een aspect zijn wat je met elkaar onderzoekt. Een casus, in het begin is dat vaak meer gekoppeld aan de student, dus om zijn eigen levensbeschouwing aspecten helder krijgen en in het tweede, en dan zeg ik het ook even in jullie termen, denk ik meer casus gericht.”

In de interviews komt ook naar voren hoe er binnen supervisie gewerkt wordt om levensbeschouwelijke aspecten boven water te krijgen. De supervisoren geven aan dat zijzelf en hun supervisanten niet altijd herkennen dat bepaalde situaties te maken hebben met het thema levensbeschouwing. De supervisoren noemen verschillende gesprekstechnieken om de supervisant in beweging te krijgen. ‘Elkaar bevragen op opvattingen’ wordt het vaakst genoemd. De supervisor kan hierin leidend of afwachtend zijn, hier is geen algemene uitspraak over te doen. Het verschilt per situatie wat de meest passende interventie is. Supervisoren lijken er vooral op gericht om een proces bij de student op gang te brengen, ook bewust of onbewust op het gebied van levensbeschouwing van de supervisant zelf.

“hoe is die opvatting tot stand gekomen, Hoe kom je nou aan die opvatting?”

- **Stijl supervisor**

De interviews zijn gehouden met 12 verschillende supervisoren. In dit kader kan het dus interessant zijn om te onderzoeken hoe de persoon van de supervisor doorwerkt in de wijze waarop er gesproken wordt over levensbeschouwelijke vragen van cliënten binnen supervisie. Hoe zorgt een supervisor ervoor dat het thema aan de orde komt of doet hij dit juist niet en waarom dan niet, waar ligt zijn focus? Uit de interviews is op te maken dat hier erg verschillend over gedacht wordt. Er is een aantal supervisoren die aangeeft dat het model met de zes aspecten van levensbeschouwing een eyeopener is. Ook geven enkele supervisoren aan dat ze zich vooral laten leiden door de inbreng van de supervisant en dit misschien wel hun blinde vlek is. Het model met de zes aspecten lijkt soms te kunnen helpen om met een andere, meer levensbeschouwelijke bril te kijken naar bepaalde situaties. Daarnaast zijn er ook supervisoren die duidelijk aangeven dat ze er wel voor zorgen dat het er over gaat en levensbeschouwelijke aspecten als het ware systematisch aan de orde brengen. Hier lijkt de persoon en achtergrond van de supervisor een factor te zijn voor de wijze waarop en de mate waarin er gesproken wordt over levensbeschouwelijke aspecten van de supervisant i.v.m. de cliënt.

“Het moet in ieder geval er over gaan. Laat ik het zo zeggen. Ik zorg wel dat bij elke supervisant het op een gegeven moment het er wel erover gaat. Bij de één aan het begin, beide de ander halverwege en bij de ander bij het einde. Afhankelijk hoe ik dat inschat een beetje met het leerproces.”

“Denk ik wel, ik denk dat je daar voorbeeld in bent en als ik daar bewuster, gericht op ben van dat het problemen kan geven, in een contact met cliënt -- supervisant dan zal ik daar denk ik ook meer naar gaan kijken. Dus als jij zegt kun je soms onder de inbreng hem zien, vast wel, maar ik dus niet blijkbaar. Ik heb blijkbaar de bril niet zo op dat ik daar naar op zoek ga. Dat zegt wat over hoe ik als supervisor in het leven sta en hoe ik probeer te zijn.”

Ook de mate waarin er over geloofsthematiek binnen de supervisie-trajecten gesproken wordt, lijkt sterk afhankelijk van de persoon van de supervisor. Uit de interviews blijkt dat hier op verschillende manieren mee omgegaan wordt. Enkele supervisors zien zichzelf als een belangrijk rolmodel voor hun supervisanten. De ene supervisor brengt daarom geloofsthematiek actief in, terwijl een ander dit juist niet doet. Wat wel duidelijk naar voren komt uit de interviews is dat de meeste supervisors wel proberen aan te sluiten bij de behoefte van de supervisanten op dit gebied. De interviews wijzen uit dat elke supervisor in het traject zijn eigen persoonlijkheid, achtergrond en ervaringen meeneemt, waarbij de één bewust gericht is op het bespreekbaar maken van geloofsthematiek terwijl de ander dit bewust niet doet.

“Ik blijf daarin ook van mening dat ik als supervisor een heel belangrijke rol speel in wat ik voordoet. Als ik verbinding maak in mijn handelen, in wat ik doe en wat voor mij daarin betekenisvol is en wat daarin in mijn leven richtinggevend is, geef ik studenten ook weer een richting aan.”

“Ja, ik vraag aan studenten om te integreren dus ik kan niet anders dan vanuit mijn geïntegreerd zijn, daar zijn. En, ik ben christen en ik zit hier op een christelijke school wat me legitimeert om dat in te brengen.”

“Nou, dat ik het idee heb dat bijvoorbeeld een student te weinig aandacht heeft voor levensbeschouwing, terwijl ik dat belangrijk zou vinden, dan vind ik het niet mijn taak om hem christelijke bagage mee te geven, zodat hij een christelijk hulpverlener wordt.”

In de interviews is gevraagd naar de mate waarin en op welke wijze de zes aspecten van levensbeschouwing aan de orde komen. Vervolgens is aan de supervisors gevraagd hoe zij daar dan mee om gaan. Wat doen supervisors om supervisanten bewust te maken van zaken die te maken met het hebben van een andere levensbeschouwing? Supervisors lijken dit vooral te doen door studenten te helpen ontdekken van hun eigen levensbeschouwing om daarna de verbinding met de cliënt te maken. De wijze waarop verschilt per situatie, van confronteren tot het juist stimuleren van de supervisant. Wat opvalt is dat meerdere supervisors aangeven nieuwsgierig te zijn naar de verschillen met collega's op het gebied van het aan de orde brengen van eigen levensbeschouwing en ook geloofsthematiek. Enkele supervisors noemen het bestaan van intervisiebijeenkomsten, maar geven daarbij aan dat daar niet echt over deze thematiek gesproken wordt.

“Nou, wat ik in je vragen niet zie staan, maar goed dat zit misschien ook niet in het onderzoek, maar dat is dat punt in hoeverre je eigen opvattingen als supervisor een rol spelen binnen supervisie? Tenminste daar ben ik benieuwd naar bij mijn collega's ook, in hoeverre ga je plek geven aan je eigen opvattingen? Ik geloof dat wij daar wel fors in verschillen.”

“Maar, volgens mij zijn er collega's die dat bewust wat meer achterhouden, zo van het gaat om beroepsvorming, dus in feit, ja dat weet ik ook eigenlijk niet, dus ik ben daar heel nieuwsgierig naar. Ja, en bij intervisie hebben we het er, nee ik kan me niet echt herinneren dat het onderwerp van gesprek is geweest”.

Samenvattend

Op de deelvraag op welke wijze het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt aan de orde komt binnen supervisie is naar aanleiding van de interviews geen eenduidig antwoord te geven. Op welke wijze dit onderwerp aan de orde gesteld wordt heeft volgens de supervisor te maken met de persoonlijke socialisatie van de supervisant die in de meeste gevallen aan het begin van het traject besproken wordt. Ook het gegeven of een supervisant stageloopt binnen een christelijke - of seculiere instelling beïnvloedt volgens de supervisors de wijze waarop dit onderwerp aan de orde komt. Daarbij geven veel supervisors aan dat het doel en de inhoud van supervisie gericht zijn op de ontwikkeling van het professioneel handelen van de supervisant, waardoor diens persoonlijke thema's centraal staan. De persoonlijke stijl van de supervisor lijkt van invloed te zijn op de wijze waarop het omgaan met levensbeschouwelijke vragen van de cliënt aan de orde komt binnen supervisie. Opvallend hierin is de nieuwsgierigheid naar hoe collega-supervisors omgaan met dit onderwerp.

Supervisors lijken van elkaar niet goed te weten op welke wijze deze thematiek door hun collega's aan de orde gesteld wordt en geven aan daar wel in geïnteresseerd te zijn.

3.1.3. Draagt het bij ...

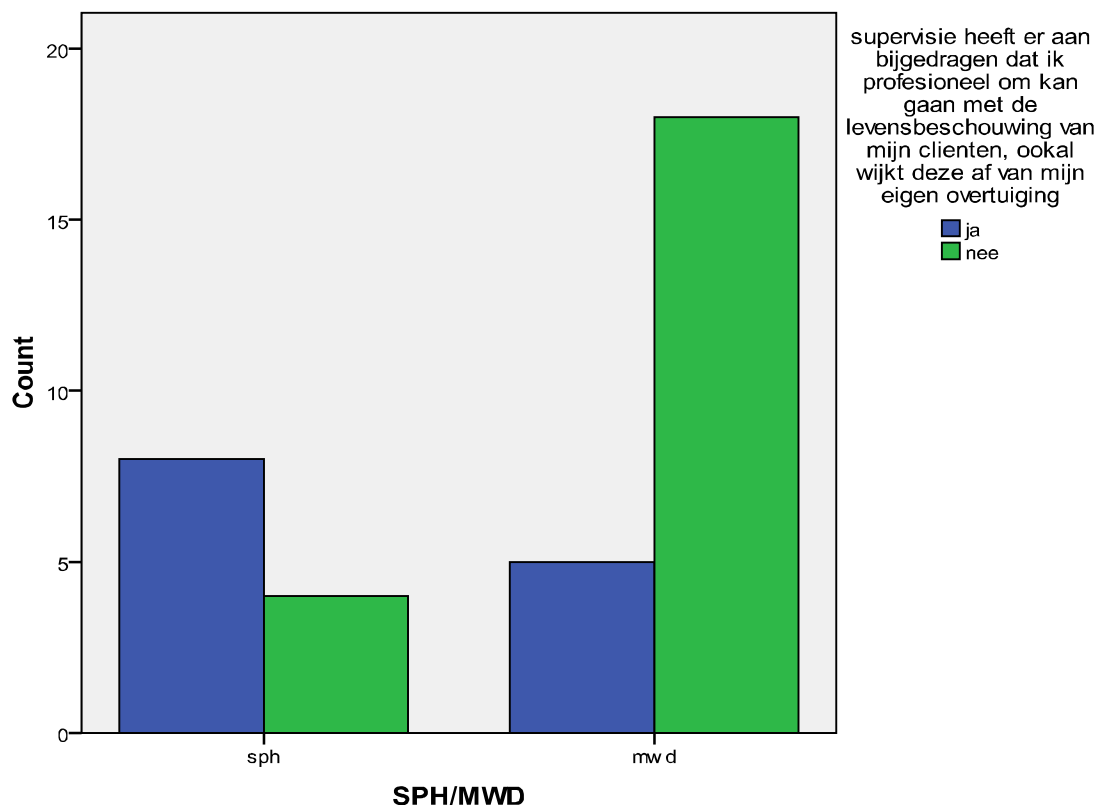
Deelvraag 3: In hoeverre draagt het behandelen van omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt bij aan het ontwikkelen van een professionele beroepshouding?

- **Professioneel handelen**

Kwantitatief (onderzoek onder supervisanten)

In de enquête krijgen de supervisanten de stelling: 'supervisie heeft eraan bijgedragen dat ik professioneel om kan gaan met de levensbeschouwing van mijn cliënten, ook al wijkt deze af van mijn eigen overtuiging' voorgelegd. Hen wordt gevraagd aan te geven of deze stelling klopt, ja of nee.

Grafiek 11 bijdrage aan professioneel handelen

Op de vraag of de stelling klopt wordt door 22 van de 36 respondenten 'nee' aangekruist. Opvallend is het verschil tussen SPH- en MWD-studenten. De SPH- studenten waarderen de bijdrage van supervisie op het professioneel kunnen omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt overwegend positief, 8 van de 12 beantwoordt de vraag met ja. De MWD-studenten waarderen de bijdrage van supervisie op dit gebied aanzienlijk minder. Van de 23 MWD-studenten beantwoorden 18 studenten de vraag met nee. Uit deze gegevens blijkt dat SPH-studenten positiever zijn over de bijdrage van supervisie aan het ontwikkelen van een professionele beroepshouding ten aanzien van omgaan met levensbeschouwelijke vragen van de cliënt dan MWD-studenten.

Kwalitatief (onderzoek onder supervisors)

Aan de supervisors is de vraag voorgelegd wat zij onder professioneel handelen verstaan op het gebied van het omgaan met levensbeschouwelijke aspecten van de cliënt. Dit levert een groot scala

aan antwoorden op waarbij opvalt dat de meeste antwoorden in de richting komen van de definitie zoals wij die in het literatuuronderzoek als volgt hebben geformuleerd:

“Eigen waarden, normen en opvattingen dienen dus als zodanig door de student te worden herkend waarna hij in staat is vorm te kunnen geven aan eigen professioneel handelen waarin hij zich ten dienste stelt aan de cliënt en diens hulpvraag”

De meerderheid van de supervisoren geeft aan dat de supervisant zicht op zijn eigen levensbeschouwing moet hebben of in andere bewoordingen ‘moet weten wie je bent als werker’. Vervolgens komt er een hele rij aan antwoorden waarbij de supervisoren duidelijk aangeven dat de supervisant moet leren zijn eigen opvattingen los te zien van de cliënt. ‘De cliënt moet in zijn waarde gelaten worden’, ‘er dient rekening te houden geworden met de cliënt’. Ook ‘onvoorwaardelijke acceptatie’ wordt genoemd, ‘100% respect’, ‘je ten dienste stellen van de cliënt’ en ‘niet evangeliseren’. Dit zijn voorbeelden waaruit blijkt dat de supervisoren het een voorwaarde vinden dat de supervisant in staat moet zijn, om zijn eigen levensbeschouwing los te zien van die van de cliënt.

“Nou aansluitend op wat ik eerder heb gezegd vind ik het essentieel dat je als hulpverlener zelf daar zicht op hebt, op je eigen levensbeschouwelijke input zeg maar en op de belemmeringen die daar aan kleven. Dat is een aspect van zeg maar je professionaliteit.”

“Wat altijd blijft is onvoorwaardelijke acceptatie! Dus je hebt niet te treden in de levensovertuiging van de cliënt. Daar moet je afblijven. Dat verdient altijd 100% respect.”

“Nou, dat is de kern, je ten dienste stellen, dus dat is wel waar het wel om gaat, wil je er mee heersen of wil je er mee dienen? Wil je die cliënt vertellen hoe hij het doen moet of wil je hem helpen ontwikkelen hoe het kan?”

Op het gebied van professioneel omgaan met andere levensovertuigingen van de cliënt geven een aantal supervisoren aan dat hieraan ook grenzen voor de supervisant kunnen zijn. De supervisant dient te handelen binnen zijn eigen grenzen. Eigen grenzen leert de supervisant binnen supervisie te ontdekken, aan te geven en vervolgens te verantwoorden. De supervisant dient respect te hebben voor de ander als ook voor zichzelf.

“Want jij mag respect hebben voor de ander, maar de ander mag ook respect hebben voor jou. Dat vind ik al heel professioneel. Dat geldt natuurlijk ook op allerlei levensterreinen.”

“Ik vind het hartstikke professioneel als iemand zegt: ik voel daar een grens in. En deze kan dat verwoorden naar zijn collega's en die gaat daar ruimte voor maken en die krijgt daar respect voor en op het moment dat daar een conflict over komt dat conflict leert aangaan op een manier. Dat vind ik hartstikke professioneel.”

Krijgt de supervisant binnen supervisie daadwerkelijk handvatten aangeboden waardoor dit zijn professionele beroepshouding op het gebied van levensbeschouwelijke aspecten van de cliënt ten goede komt? Welke vaardigheden heeft de supervisant hiervoor nodig? Een supervisor geeft aan dat supervisanten moeten leren om klachten in verband te brengen met de manier van leven van de cliënt. Een ander vindt het belangrijk dat de supervisant zoekt naar de achterliggende vragen bij de cliënt. Ook wordt door een supervisor genoemd dat de supervisant moet leren de cliënt te helpen stilstaan. Een ander antwoord is dat de hulpvraag en spelregels leidend zijn, evenals de beroepscode en de Bijbel. Er lijkt geen eenduidigheid te zijn bij de supervisoren over de wijze waarop binnen supervisie gewerkt wordt aan de ontwikkeling van vaardigheden om professioneel om te gaan met levensvragen van de cliënt, aangezien de antwoorden erg uiteen lopen.

“Maar jij bent er wel voor om mensen op een diepere schaal te laten overwegen. En dat is het mooie van een beroep waarin je de klacht in verbinding moet brengen met een manier van leven. Ja dat is het mooie van dit vak en ik denk zeker dat supervisie op dat vlak je de ruimte bied om je daar juist op te ontwikkelen.”

- **Groei**

Wat betreft het spreken binnen supervisie over situaties die te maken hebben met de levensbeschouwing van de cliënt is aan de supervisoren gevraagd of dit helpt en of supervisoren hier groei in zien tijdens het supervisietraject. Het blijkt voor supervisoren lastig om dit expliciet aan te geven. Een enkele keer wordt met 'ja' geantwoord, een andere keer met 'niet bij iedereen', of met 'meer groei in het algemeen' of 'impliciet zeker wat'.

Om het toch wat explicieter te maken is in de interviews doorgevraagd naar het proces dat de supervisanten tijdens een supervisietraject doormaken. De meeste supervisoren geven aan dat zij vooral een leerproces op gang brengen. Supervisanten worden zich door supervisie meer bewust van hun eigen levensbeschouwing. Supervisanten zijn in het begin van een traject vaak kwetsbaar en onzeker, maar leren gedurende het traject breder en dieper te kijken. Er wordt ook geantwoord dat dit een proces van meerdere jaren is, dat wel vormend is maar tevens rijping nodig heeft. Één supervisor geeft aan dat door het leerproces dat supervisanten doormaken ze ook groeien op het gebied van levensbeschouwing.

"Ja, en daar zit een hele klus. Ik ben wel ontzettend jaloers op studenten van de afgelopen jaren door wat ze in hun eigen leven en via stages al tegenkomen aan levensvraagstukken en waar ze dan mee aan het hannesen en worstelen zijn. Dat hannesen en worstelen is een startpunt van beweging."

Om te komen tot een antwoord op de vraag of het instrument supervisie bijdraagt, is in de interviews doorgevraagd hoe supervisoren groei op het gebied van omgaan met de levensbeschouwing van cliënten meten. Hoe is het zichtbaar en hoe beoordelen de supervisoren dit bij de supervisant? De meeste supervisoren geven aan dat dit lastig te meten is. Enkelen meten intuïtief, terwijl anderen de groei terug zien door een verdieping in de verslagen en in de reflecties. Ook wordt gezegd dat het soms zichtbaar is in de vrijheid van handelen van de supervisant op het gebied van ruimte innemen, grenzen aangeven en conflicten aangaan. Het lijkt erop dat er voor de supervisoren geen eenduidig meetinstrument bestaat om de groei van de supervisant in het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt te kunnen beoordelen.

"Nou, dat meet ik niet. Ik heb niet een instrument dat ze dat kunnen scoren of zo. We hebben natuurlijk, een meetinstrument is het niet, ze moeten reflectieverslagen maken, ze moeten een midden- en een eindverslag maken. Daarin komt wel terug als het goed is, de ontwikkeling en de groei die ze daarin maken, die hebben ze daarin ook te beschrijven."

"Ik denk dat supervisie vooral bevorderend kan werken ten aanzien van het ontwikkelen van een antenne in die richting."

"Hoe? dat lees ik natuurlijk af aan casuïstiek en besprekingen daarover. Maar dan gaat een student een eindverslag schrijven. Nee, ik denk niet dat ik een onderscheidend kader heb om dat aspect goed te beoordelen."

Samenvattend

Het onderzoek geeft geen eenduidig antwoord op de deelvraag of supervisie bijdraagt aan het ontwikkelen van een professionele beroepshouding op het gebied van omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt. Het kwantitatieve deel van het onderzoek zou deze vraag negatief beantwoorden, maar de supervisoren geven in het kwalitatieve deel overwegend aan dat het wel bijdraagt, maar moeilijk te meten is.

Studenten geven overwegend aan dat supervisie niet bijdraagt aan de ontwikkeling van een professionele beroepshouding m.b.t. het hanteren van de levensbeschouwelijke vragen van de cliënt. De vraag in de enquête is bewust zwart-wit gesteld: Draagt het bij, ja of nee. In het geval er meerdere keuzemogelijkheden gegeven zouden zijn, zou de uitslag naar alle waarschijnlijkheid

genuanceerder zijn geweest.

Supervisors geven overwegend aan dat er binnen supervisie een leerproces op gang gebracht wordt. Supervisie draagt volgens hen bij aan bewustwording, het is een proces dat vormend is, maar dat volgens hen nog jaren nodig heeft om tot rijping te komen. Dit kan een verklaring zijn waarom de supervisors het nog niet als groei herkennen. Verder geven de supervisors aan dat groei op het gebied van omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt moeilijk te meten is. Als mogelijke meetinstrumenten waarin groei al dan niet zichtbaar wordt noemen zij de reflectieverslagen, casuïstiekbespreking, vrijheid van handelen van de supervisor en midden- en eindevaluatie.

4. Conclusies, aanbevelingen en discussie

4.1. Inleiding

Vanuit het lectoraat Zorg en Spiritualiteit wordt geprobeerd een bijdrage te leveren aan de competentieontwikkeling van zorgverleners (in opleiding) bij het verlenen van spirituele zorg. Ook wil zij professionalisering van de docenten bevorderen met betrekking tot hun rol in leerprocessen rondom spirituele zorg. Daarvoor is het belangrijk een antwoord te vinden op de vraag hoe het onderwijs aan Social Workers effectief kan bijdragen aan het verwerven van de competentie om spirituele vragen uit het werkveld professioneel te kunnen hanteren. Uit onderzoek van vorig jaar onder derdejaars studenten Social Work blijkt dat vormende modules, waaronder supervisie als helpend worden ervaren door de studenten om een professionele houding op dit gebied te ontwikkelen. Dit onderzoek en de conclusies die daaruit voortkwamen waren voor het lectoraat aanleiding om meer te weten te willen komen over supervisie, van daaruit is tot de volgende onderzoeksvraag gekomen:

In welke mate en op welke wijze draagt supervisie op de GH bij aan de ontwikkeling van een professionele beroepshouding met betrekking tot het omgaan met de levensbeschouwing van cliënten?

Vanuit de literatuur is er kennis opgedaan met betrekking tot dit onderwerp. Door een kwalitatief onderzoek onder supervisors en een kwantitatief onderzoek onder derdejaars studenten die een supervisietraject volgen is een antwoord op de deelvragen gekregen, van waaruit conclusies kunnen worden getrokken met betrekking tot bovenstaande onderzoeksvraag. Naar aanleiding van de conclusies worden enkele aanbevelingen gedaan en zal er een discussie volgen.

4.2. Conclusies

Aan de hand van de drie deelvragen worden in deze paragraaf de getrokken conclusies vanuit de resultaten van het onderzoek weergegeven.

4.2.1. De mate waarin ...

In het onderzoek was het de vraag in welke mate het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt binnen supervisie aan de orde komt. Aan de hand van de literatuur van Jef de Schepper (2006) kwamen de volgende zes kernaspecten van levensbeschouwing naar voren: 'sociale verbanden', 'ervaring', 'opvattingen', 'beelden en symbolen', 'moraal' en 'rituelen'. Deze zes aspecten zijn verwerkt in de enquête die de derdejaarsstudenten hebben ontvangen. Hier is dus expliciet op geënquêteerd. Ook in de topiclijst die is opgesteld ter voorbereiding op het interview met de supervisors zijn deze zes aspecten opgenomen. Tijdens het interview is tevens hierop expliciet doorgevraagd.

Op basis van de uitkomsten van de enquête zijn hierover een aantal zaken te concluderen. Het algemene beeld laat zien dat studenten de mate waarin er binnen supervisie over de zes aspecten van levensbeschouwing van de cliënt wordt gesproken laag waarderen. Het valt daarbij op dat het omgaan met moraal van de cliënt het aspect van levensbeschouwing is dat volgens de studenten het meest besproken wordt binnen supervisie. Het omgaan met de rituelen vanuit de levensbeschouwing van de cliënt wordt volgens de studenten het minst besproken. De overige aspecten; 'sociale

verbanden', 'ervaring', 'opvattingen' en 'beelden en symbolen' komen volgens de studenten ongeveer even vaak/weinig aan de orde in de supervisiebijeenkomsten.

Ondanks het feit dat het bij de interviews met supervisoren om kwalitatief onderzoek gaat, is doorgevraagd naar de frequentie waarin de zes aspecten van levensbeschouwing van de cliënt aan de orde komen binnen supervisie. De meeste supervisoren geven aan dat deze vraag moeilijk te beantwoorden is. Wel kan uit de interviews geconcludeerd worden dat de aspecten 'moraal', 'opvattingen' en 'ervaring' volgens de supervisoren vaker aan de orde komen. De meeste supervisoren geven aan dat de vraag moeilijk te beantwoorden is omdat levensbeschouwing impliciet heel vaak of altijd aan de orde komt, maar lang niet altijd expliciet gemaakt wordt. Levensbeschouwing is volgens hen in het hele supervisieproces verweven.

Uit de literatuurstudie die heeft plaatsgevonden voorafgaand aan dit onderzoek, kwam al naar voren dat levensbeschouwing een begrip is dat zich moeilijk in één definitie laat vastleggen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat een begrip als levensbeschouwing, ondanks dat dit expliciet is gemaakt door de zes aspecten te benoemen in de vraagstelling, toch moeilijk meetbaar blijft. Dit kan de lage waardering onder de studenten in vergelijking met de hogere waardering bij de supervisoren verklaren.

Samenvattend: Terugkomend op de deelvraag kan geconcludeerd worden uit de interviews met de supervisoren dat binnen supervisie impliciet veel over de levensbeschouwelijke aspecten van de cliënt gesproken wordt. Daarbij valt op dat het aspect 'moraal' volgens de enquête onder studenten vaak expliciet aan de orde komt. Hierbij is niet geheel duidelijk wat de reden hiervoor is. Er zijn aanwijzingen in het kwalitatieve gedeelte van het onderzoek dat dit te maken zou kunnen hebben met het feit dat supervisie gericht is op de persoonlijke ontwikkeling van de student, waardoor dit aspect eerder ter sprake komt.

4.2.2. De wijze waarop ...

In het onderzoek wordt naast de mate waarin, ook de vraag gesteld op welke wijze het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt binnen supervisie aan de orde komt. In het kwantitatieve onderzoek onder de studenten komt duidelijk naar voren dat zij van mening zijn dat zijzelf een actieve bijdrage leveren in het aan de orde brengen van het onderwerp levensbeschouwing binnen supervisie. De resultaten laten zien dat de supervisanten de onderdelen: 'reflectie', 'eigen inbreng' en 'inbreng medestudent' hoger scoren dan het onderdeel 'inbreng supervisor'. Hieruit kan geconcludeerd worden dat als er binnen supervisie gesproken wordt over de levensbeschouwing van de cliënt, dit volgens de studenten niet vaak actief aan de orde gebracht wordt door de supervisor, maar dat het initiatief dan bij de student ligt.

Verder is het opvallend dat bijna een kwart van de supervisanten de keuzemogelijkheid 'drie-vijf keer' invult bij alle onderdelen (reflectie, werkinbreng, medestudent en supervisor). Dit kan als oorzaak hebben dat studenten, ondanks de vraagstelling naar de zes aspecten, door de breedheid van het begrip levensbeschouwing niet goed weten op welke wijze en hoe vaak het aan de orde komt en kiezen voor een antwoord dat in het midden van de antwoordschaal ligt. Hieruit kan opgemaakt worden dat het niet herkennen van impliciete levensbeschouwelijke aspecten ook in de beantwoording van deze deelvraag een rol speelt.

Op de deelvraag op welke wijze het omgaan van de supervisant met de levensbeschouwing van de cliënt aan de orde komt is vanuit de interviews met de supervisoren geen eenduidig antwoord te geven. Uit de interviews zijn echter wel overeenkomstige factoren naar voren gekomen die van invloed zijn voor de wijze waarop er binnen supervisie aandacht is voor de levensbeschouwelijke aspecten van de cliënt. Het betreft de volgende vijf invloedrijke factoren: socialisatie, stageplek, inhoud supervisie, doel supervisie, stijl supervisor.

Socialisatie: Uit de interviews komt het algemene beeld naar voren dat volgens de supervisors op de GH een vrij eenzijdig klimaat heerst op het gebied van geloofsbeleving. De supervisors geven ook aan dat levensbeschouwelijke thema's erg verbonden zijn met de socialisatie van de student. Hieruit is te concluderen dat de wijze waarop er over levensbeschouwing binnen supervisie wordt gesproken o.a. te maken heeft met de socialisatie van de studenten. Een mogelijke oorzaak van het weinig aan de orde komen van deze thema's kan liggen in een zelfde soort socialisatie, waardoor deze aspecten niet expliciet worden gemaakt. Supervisors geven namelijk aan dat diversiteit in een supervisiegroep als waardevol wordt ervaren.

Stageplek: Uit de interviews komt het algemene beeld naar voren dat supervisors de indruk hebben dat de meeste studenten stagelopen in een christelijke instelling. Dit is volgens de meeste supervisors een belangrijke factor bij het wel/niet aan de orde komen van levensbeschouwelijke aspecten. Hieruit is te concluderen dat de soort stageplaats volgens de supervisors van invloed is op de wijze waarop levensbeschouwelijke thema's ter sprake komen. Een mogelijke oorzaak van het weinig aan de orde komen ligt in een bepaalde vanzelfsprekendheid. De cliënt en student hebben een zelfde soort levensbeschouwing, waardoor dit minder expliciet in supervisie besproken wordt. Dit is althans het beeld dat de supervisors hebben

Navraag bij het praktijkbureau wees uit dat juist 70% van de derdejaars studenten Social Work van het studiejaar 2010-2011 bij een niet- christelijke instelling stage loopt. In het onderzoek is geen directe aanleiding te vinden waarom supervisors tot een hogere inschatting komen. Wel is hieruit de conclusie te trekken dat deze verkeerde beeldvorming een mogelijke oorzaak is voor het weinig expliciet aan de orde komen van het thema hoe om te gaan met de levensbeschouwing van de cliënt.

Doel supervisie: Uit de interviews komt het algemene beeld naar voren dat supervisie volgens de supervisors vooral gericht is op het persoonlijk functioneren van de student in de werkomgeving. Het wordt hierbij belangrijk gevonden dat de studenten in supervisie moeten leren om zicht te krijgen op hun eigen levensbeschouwing. Hieruit is te concluderen dat supervisie in eerste instantie gericht is op de levensbeschouwing van de student, waarna vervolgens pas de vertaalslag naar de cliënt gemaakt kan worden.

Inhoud supervisie: Uit de interviews komt naar voren dat het hebben van de juiste theoretische modellen ervoor kan zorgen dat het begrip levensbeschouwing aan de orde komt. Het model met de niveaus van Bateson wordt hierin meerdere keren genoemd, evenals het spiraalmodel van Korthagen. Verder is het algemene beeld uit de interviews dat in het eerste gedeelte van het supervisietraject de focus vooral ligt bij het de supervisant: het leren op het eerste integratieniveau. In het tweede gedeelte is er meer ruimte voor de cliënt en de bredere context van de beroepspraktijk: de integratie op het tweede niveau. Hieruit is te concluderen dat kennis van theoretische modellen belangrijk is voor de supervisor om levensbeschouwelijke aspecten aan de orde te laten komen. Verder zal in het eerste gedeelte van supervisie vooral over de eigen levensbeschouwing van de student gesproken worden en in het tweede gedeelte de levensbeschouwing van de cliënt meer ter sprake komen.

Stijl supervisor: Uit de interviews is op te maken dat er door de supervisors verschillend gedacht wordt over het actief aan de orde brengen van levensbeschouwelijke aspecten van de cliënt binnen supervisie. Hieruit is te concluderen dat de persoon en achtergrond van de supervisor een mogelijke oorzaak is van het wel of niet aan de orde komen van deze aspecten. Verder valt het op dat meerdere supervisors nieuwsgierig zijn naar de werkwijze van hun collega's op het gebied van levensbeschouwelijke thematiek. Een mogelijke reden hiervoor zou kunnen zijn dat er onderling over deze thematiek niet expliciet gesproken wordt.

Samenvattend: Terugkomend op de deelvraag kan geconcludeerd worden dat studenten vinden dat als er over levensbeschouwelijke aspecten van de cliënt binnen supervisie gesproken wordt, zij dit zelf actief aan de orde brengen. Supervisors geven in de interviews geen eenduidig antwoord op

deze deelvraag maar uit de resultaten blijkt wel dat de socialisatie en stageplek van de student factoren zijn die van invloed kunnen zijn. Daarnaast is volgens de supervisors het doel en de inhoud van supervisie een mogelijke reden, naast hun eigen persoonlijke stijl en achtergrond, voor de wijze waarop het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt binnen supervisie aan de orde komt.

4.2.3. Draagt het bij ...

Studenten geven in de enquête overwegend aan dat supervisie niet bijdraagt aan de professionele ontwikkeling met betrekking tot het hanteren van de levensbeschouwelijke vragen van de cliënt. Wat hierbij opvalt is dat SPH studenten de bijdrage van supervisie beduidend positiever waarderen dan MWD studenten. Voor dit significante verschil is in de resultaten geen directe verklaring te vinden. Supervisors geven in de interviews overwegend aan dat er binnen supervisie wel degelijk een leerproces op gang wordt gebracht dat bijdraagt aan de professionele ontwikkeling met betrekking tot het hanteren van levensbeschouwelijke vragen van de cliënt. Supervisie draagt volgens de supervisors bij aan bewustwording bij de student, die gevormd wordt maar nog jaren nodig heeft om tot rijping te komen. Wat opvalt is dat supervisors aangeven dat de specifieke ontwikkeling van de student op dit gebied, moeilijk te meten is.

Samenvattend: Terugkomend op de deelvraag kunnen we concluderen dat supervisie volgens de studenten overwegend niet bijdraagt aan de ontwikkeling van hun professionele beroepshouding met betrekking tot de levensbeschouwing van de cliënt. De supervisors waarderen de bijdrage vanuit supervisie wel als overwegend positief, maar vinden het lastig om deze concreet te maken met behulp van een meetinstrument. Een mogelijke oorzaak voor het verschil in waardering is dat studenten door de vraagstelling in de enquête expliciet kijken naar situaties die te maken hebben met de levensbeschouwing van de cliënt. De supervisors echter zien groei bij de student zelf in inzicht krijgen op zijn eigen levensbeschouwing naar aanleiding van praktijksituaties ook als een belangrijke bijdrage in de ontwikkeling van de professionele beroepshouding. Een andere oorzaak kan zijn dat studenten in supervisie meer algemene vaardigheden leren, die ook bijdragen aan de ontwikkeling van de professionele beroepshouding op dit gebied, maar dat zij dit niet als zodanig waarderen.

4.2.4. Conclusie en antwoord op de hoofdvraag

Op basis van bovenstaande conclusies is er op de hoofdvraag: *'In welke mate en op welke wijze draagt supervisie op de GH bij aan de ontwikkeling van een professionele beroepshouding met betrekking tot het omgaan met de levensbeschouwing van cliënten?'* tot het volgende antwoord gekomen:

Supervisie aan de GH draagt voor derdejaars studenten Social Work bij aan de ontwikkeling van een professionele beroepshouding met betrekking tot het omgaan met de levensbeschouwing van cliënten. Dit gebeurt met name doordat er bij de student een leerproces op gang gebracht wordt in het herkennen van zijn eigen levensbeschouwing. Dit proces is gezien de theorie een voorwaarde om later in het traject te leren vormgeven aan het professioneel handelen met betrekking tot het omgaan van de levensbeschouwing van de cliënt. In de theoretische inleiding wordt uit de beroepscode voor sociaal agogische professionals geciteerd: "De beroepspraktijk vraagt om professionals die sociaal betrokken, empathisch, assertief, representatief en integer zijn. Eigen waarden, normen en opvattingen dienen dus als zodanig door de student herkend te worden, waarna hij in staat is om vorm te kunnen geven aan eigen professioneel handelen waarin hij zich ten dienste stelt aan de cliënt en diens hulpvraag."

De mate waarin supervisie bijdraagt in het professioneel omgaan met de levensbeschouwelijke vragen van de cliënt is moeilijk te meten. Dit heeft te maken met het feit dat het begrip levensbeschouwing impliciet vaak aan de orde komt, maar dan niet expliciet gemaakt wordt. De verschillende factoren (socialisatie, stageplek, doel en inhoud supervisie en stijl supervisor) zijn allemaal van invloed op de wijze waarop de thematiek ter sprake komt binnen supervisie.

4.3. Aanbevelingen

Uit het onderzoek komt naar voren dat er een verschil is tussen de beleving van supervisors en studenten in de frequentie waarin levensbeschouwelijke aspecten van cliënten binnen supervisie aan de orde komen. Uit de enquête komt duidelijk naar voren dat er volgens de studenten niet vaak aandacht is voor levensbeschouwing binnen supervisie, terwijl de supervisors juist aangeven dat er heel vaak aandacht is voor levensbeschouwelijke aspecten. Vanuit het onderzoek kunnen wij concluderen dat dit te maken heeft met de breedte van het begrip.

Het gevolg van een breed begrip kan zijn dat studenten of zelfs supervisors impliciete situaties niet expliciet herkennen en/of relateren aan de verschillende aspecten van levensbeschouwing. Wanneer de opleiding het belangrijk vindt dat de student leert professioneel om te gaan met de levensbeschouwing van de cliënt, willen wij aanbevelen dat:

- De opleiding het begrip levensbeschouwing explicieter aan de orde stelt. Wij vinden dat het begrip levensbeschouwing voor de student en ook voor de supervisor een meer eenduidige betekenis moet krijgen.

Dit maakt dat de student de verschillende aspecten van levensbeschouwing beter zal gaan herkennen zowel bij zichzelf als bij de cliënt, waarna hij beter in staat zal zijn om professioneel om te gaan met betrekking tot vragen op dit gebied. Wij denken dat het in het onderzoek beschreven model met de zes aspecten van levensbeschouwing een model kan zijn dat hieraan kan bijdragen. Wij willen daarom aanbevelen om:

- Het model van De Schepper met de zes aspecten te integreren in het curriculum door deze te laten terugkomen in de supervisiemodule, een praktijkopdracht of binnen een andere module.

In het kwalitatieve deel van het onderzoek geven veel supervisors aan dat er een vrij eenzijdig klimaat op de GH heerst. Er zijn veel studenten, docenten en supervisors met een zelfde soort levensbeschouwing. Supervisors hebben de indruk dat het grootste deel van de studenten tevens stage loopt bij een christelijk instelling. Navraag bij het praktijkbureau ontkracht dit beeld. Toch denken wij dat deze verschillende factoren bij elkaar opgeteld een risico vormen wat kan leiden tot 'levensbeschouwelijke bedrijfsblindheid'. Dit kan mogelijk een reden zijn waarom levensbeschouwing juist op de GH niet geëxpliciteerd wordt en daarom willen wij de opleiding aanbevelen dat:

- Studenten van de opleiding Social Work tijdens de opleiding expliciet in aanraking dienen te komen met andersdenkenden, waardoor zij zich bewuster worden van hun eigen levensbeschouwing.

Dit zou kunnen door te kijken of de Gereformeerde Hogeschool ook actief moet gaan proberen studenten te werven met een andere levensbeschouwing, of zelfs docenten aan moet nemen met een

ander soort levensbeschouwing. Een groot deel van de studenten blijkt dus al stage te lopen bij seculiere instellingen. Dit zou door de GH gestimuleerd kunnen worden.

Uit de interviews met de supervisors blijkt dat veel van hen nieuwsgierig zijn naar de wijze waarop collega supervisors omgaan met het thema levensbeschouwing binnen supervisie. Ook zijn er aanwijzingen dat de persoon en achtergrond van de supervisor van invloed is op de wijze waarop actief of juist niet actief omgegaan wordt met levensbeschouwing en geloofszaken binnen supervisie. Wij willen daarom aanbevelen dat:

- Tijdens een intervisiebijeenkomst voor supervisors ook specifiek aandacht moet zijn voor het thema levensbeschouwing en hoe elke individuele supervisor hier mee omgaat. Uit de interviews kunnen wij opmaken dat er naast verschillende visies vooral veel specifieke kennis is op levensbeschouwelijk gebied. Daarom willen wij supervisors vooral uitnodigen om deze kennis met elkaar te delen.

Uit de enquête blijkt een significant verschil te bestaan tussen de waardering van SPH studenten en MWD studenten over de bijdrage die supervisie levert op het professioneel kunnen hanteren van levensbeschouwelijke vragen van de cliënt. SPH studenten waarderen deze bijdrage namelijk hoger. Uit de onderzoeksgegevens valt niet op te maken waarin de verklaring voor dit verschil ligt, daarom willen wij aanbevelen om:

- In een eventueel vervolgonderzoek dit verschil nader te onderzoeken.

Wanneer het beroep vraagt van professionals dat zij aandacht moeten hebben voor de spirituele dimensie bij de cliënten dan dient de opleiding zich te bezinnen wat zij verstaat onder het professioneel kunnen hanteren van deze thema's. Kortom, wat benoemt zij als zijnde professioneel. Wat daarbij van voorliggend belang is, is dat duidelijk moet worden over welke competenties en vaardigheden de beginnend professional dient te beschikken om deze thematiek professioneel te kunnen hanteren. De GH en daarnaast ook andere hogescholen zullen zich vervolgens moeten buigen over de vraag waar de student deze competenties en vaardigheden zal moeten ontwikkelen. Als dit binnen supervisie is, dan zal hier afstemming in moeten zijn met de Landelijke Vereniging voor Supervisie en Coaching (LVSC). Wij willen daarom aanbevelen dat:

- Een grootschalig onderzoek uitgevoerd gaat worden naar de competenties en vaardigheden waarover een beginnend professional moet beschikken om professioneel te kunnen omgaan met levensbeschouwelijke thematiek. Dat aan de hand van de uitkomsten van dit onderzoek aan de ontwikkeling van deze competenties en vaardigheden wordt vormgegeven binnen de opleidingen.

4.4. Discussie

De discussie kan gevoerd worden over de vraag of studenten die onderwijs volgen op een hogeschool met een Gereformeerde identiteit, na de opleiding wel in staat zijn om professioneel om te gaan met de levensbeschouwing van cliënten, ook als die afwijkt van hun eigen levensbeschouwing.

Uit het onderzoek komt namelijk naar voren dat studenten aangeven dat het onderwerp 'hoe om te gaan met de levensbeschouwing van de cliënt' niet of nauwelijks ter sprake wordt gebracht binnen supervisie terwijl supervisors aangeven dat het wel degelijk aan de orde komt.

De conclusie die wij trekken in het onderzoek is dat er een verschil bestaat tussen het impliciet en expliciet aan de orde komen van deze theamatiek.

Wanneer de Gereformeerde Hogeschool het belangrijk vindt dat aankomend professionals goed kunnen omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt zou dit ook expliciet aandacht moeten krijgen tijdens de opleiding en dus ook in supervisie. Hoe komt het dan dat studenten dit niet al dusdanig ervaren?

In een artikel van De Leede (2001) vinden we hier een mogelijke verklaring voor. De Leede trekt in zijn artikel 'een verhaal over kokosnoten en pruimen' een heldere vergelijking tussen de identiteit van instellingen en deze twee vruchten. De kokosnoot heeft een harde schil maar een troebele waterige kern en de pruim heeft een zachte buitenkant maar een harde kern, de pit.

Als je als instelling je identiteit vormgeeft volgens het kokosnoot model, met een harde buitenkant, doe je vaak aan een strenge selectie aan de poort. Als het hier bij blijft, kan het gesprek over de praktische invulling van de identiteit verwateren. Als je als instelling je identiteit vormgeeft volgens het pruimmodel, doe je minder aan selectie aan de poort. De samenstelling van het personeel is vaak diverser en heterogener. Het gesprek over de identiteit en de daaruit volgende normen en waarden is daardoor veel meer een gesprek van alledag.

Wij denken dat de Gereformeerde Hogeschool werkt volgens het kokosnootmodel. Voor wij aan de opleiding aan de gereformeerde Hogeschool begonnen werd aan ieder van ons de vraag gesteld of we lid waren van een kerk, ook werd de vraag gesteld welke kerk dat was. Voor wie niet actief lid was van een kerk werd een gesprek gepland of de opleiding wel aansloot bij de verwachtingen van de student en de identiteit van de school.

Voor de docenten geldt een vergelijkbaar principe. Ook voor hen vindt selectie aan de poort plaats.

Zou het zo kunnen zijn dat het verschil in beleving tussen de supervisant en de supervisor m.b.t. de mate waarin het onderwerp levensbeschouwing ter sprake komt te maken heeft met het kokosnootmodel van de GH?

Wordt het begrip levensbeschouwing niet expliciet gemaakt, omdat we het daar toch wel over eens zijn en leidt dit niet juist tot een vorm van levensbeschouwelijke bedrijfsblindheid?

Wat is hiervan het gevolg voor het afleveren van aankomend professionals die het werkveld ingaan? Moet de GH zich juist niet op het gebied van omgaan met levensbeschouwing van cliënten kunnen profileren en daarom juist dit binnen de opleiding expliciet maken?

Wij denken dat er een kans voor de GH ligt om zich op dit gebied te profileren en hiermee de meerwaarde van het christelijk onderwijs aan te tonen.

Met de expertise die de GH in huis heeft zou zij zich kunnen onderscheiden binnen het onderwijslandschap. De GH zou professionals kunnen afleveren die een antenne hebben ontwikkeld op het gebied van existentiële vraagstukken. Wanneer de GH in staat blijkt een fijngevoeligheid bij hun studenten te ontwikkelen op het gebied van het omgaan met de levensbeschouwing van de cliënt, dan kunnen deze uitgroeien tot professionals die snel tot de kern kunnen komen van wat de cliënt drijft of waar de wortel van het probleem ligt.

Supervisie is een module die gericht is op het ontdekken van de eigen binnen wereld om vervolgens de vertaalslag te maken wat dat betekent voor wie jij bent als beginnend beroepsbeoefenaar. Dit proces is er één van zelfreflectie. Je bent als sociaal werker uiteindelijk je eigen instrument.

Het punt van discussie is dus: Moet de Gereformeerde Hogeschool niet eerst reflecteren op haar eigen binnenwereld, voordat zij van haar studenten kan verwachten dat zij de vertaalslag kunnen maken naar de buitenwereld?

Literatuur

Borst, H. *Tempatio et Gaudium. Een onderzoek naar de bevindelijk-gereformeerde spiritualiteit onder studenten SPH*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn Motief, 2006

Borst, H. *Spiritualiteit ter sprake in supervisie*. Supervisie & Coaching, nr 1; 2007

Buuren, H. van. *Onderzoek: de basis*. Groningen: Wolters Noordhoff; 2003

Fowler, J. W. *Stages of Faith. The psychology of human development and the quest for meaning*. New York: Harper Collins Publishers; 1981

Jochimsen, H; Van Leeuwen, E. *Zinervaring in de zorg*. Assen: Koninklijke Van Gorcum BV; 2005

Körver, S; Regouin, W. (red). *Professionele begeleiding en spiritualiteit. Pastorale supervisie nader verkend*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum; 2007

Leede, J. de. *Identiteit en personeelsbeleid, een verhaal over kokosnoten en pruimen*. (2001)

Leeuwen, R.R. *Geloof het of niet...! Spiritualiteit als relevante dimensie in zorg- en hulpverlening*. Zwolle: Gereformeerde Hogeschool; 2009

Leeuwen, R.R. van; Cusveller, B.S. *Verpleegkundig competentieprofiel zorg voor spiritualiteit. Een verkennende literatuurstudie*. Rapport van het Prof.dr.G.A.Lindeboom Instituut, nr 17; 2002

Leeuwen, Rv et al. *Leereffecten van thematische peer-review: Een kwalitatieve analyse van de reflecterende tijdschriften over geestelijke verzorging ...*, Nurse Educ. Vandaag (2008), doi: 10.1016/j.nedt.2008.10.003

Leget, C; Staps T; Geer, v. J; Mur-Arnoldi, C; Wulp, M; Jochimsen, H. *Agorawerkgroep Landelijke richtlijn spirituele zorg*. Bunnik; 2006-2010

Rijken, Henri; Heijst, Annelies van. *Levensvragen in de hulpvraag*. Best: Damon; 1999

Roos, Sijtze de. *Supervisie in onderwijs en ontwikkeling. Delen en Helen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum; 2010

Siegers, Frans. *Handboek supervisiekunde*. Houten/Mechelen: Bohn Stafleu van Loghum; 2002

Steemers Van Winkoop, Myriam. *Geloven in leven*. Assen: Koninklijke van Gorcum BV; 2003

Takken, H. (sd). *De spirituele dimensie in de zorg*. Ikazia Nieuws; 2007

Verhoeven, Nel. *Wat is onderzoek?* Amsterdam: Boom onderwijs; 2007

Witkamp, Theo. *De existentiële dimensie in supervisie*. Supervisie en Coaching jaargang 25, nr 2; 2008

Zock, Hetty. *De integratieve functie van spiritualiteit in supervisie*. Supervisie en Coaching jaargang 25, nr 2; 2008

Websites:

Landelijke Vereniging voor Supervisie en Coaching

http://www.lvsb.nl/cms/front_content.php?idcatart=13&lang=3&client=1

Lectoraat Zorg en Spiritualiteit verbonden aan de GH

<http://www.gh.nl/nl/onderzoek/Lectoraat%20Zorg%20en%20Spiritualiteit.aspx>

Phorza. *Beroepscode voor de sociaal-agogisch werker*. 2009

http://pdf.swphost.com/phorza/beroepscode_def.pdf

Tiesinga, L.J. *Levensbeschouwing, zingeving en/of religie in de thuiszorg*. Groningen; 2006

http://www.gliz.nl/doc/Onderzoek_Levensbeschouwing_Zingeving_Religie.pdf

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press; 2006

<http://www.wrr.nl/dsc?c=getobject&s=obj&!sessionid=1Eo9vlsUlyp7M0aGBFhXOqKIXXIWdtD8XL5Wf8xK1jmf5WBNDacGa19bs1WzcVlj&objectid=3840&!dsname=default&isapidir=/gvisapi/>